

आदिवासी संशोधन पत्रिका

(आदिवासी विकास योजना विशेषांक)

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

(Development Scheme Special Issue)

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XX No.1

March, 1998

आदिवासी संशोधन पत्रिका

(आदिवासी विकास योजना विशेषांक)

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

(Development Scheme Special Issue)

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XX No.1

March, 1998

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XX No.1, March, 1998
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd. No.RN 37438-79

CONTENTS

Pages

Editorial

i

Editor Shri.V.B.Patil, IAS
Director

Editorial Board Shri V.K.Mahawarkar
Dy.Director (R)

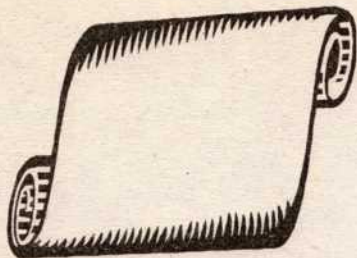
Dr.Robin D.Tribhuwan
Assistant Museum curator

Smt.Vijaya Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher Shri.V.B.Patil,
Director,
Tribal Research & Training
Institute, Pune 411 001

Printer Manager,
Photozinc Press,
Pune 1

1. An Introduction to Tribal & Tribals in Maharashtra - Introduction 1-6
2. Various schemes for Tribal Development 7-23
3. Nav Sanjeevan Yojana 24-30
4. Nucleus Budget : A special fund. 31-36
5. Schemes to preserve and promote tribal culture 37-38
6. आदिवासींची ओळख व महाराष्ट्रातील आदिवासींचे ओझरते दर्शन 39-49
7. आदिवासी विकासाच्या विविध योजना - सूची गोषवा-चासह 50-65
8. तवसंजीवन योजना 66-72
9. केंद्रवती अर्थसंकल्प - विशेष तरतूद 73-78
10. आदिवासी संस्कृती जतन योजना 79-80

EDITORIAL

It gives me a great pleasure to present to the readers, this special issue of Tribal Research Bulletin, which dwell on various developmental schemes being implemented for the tribals. Studies have pointed out that, despite of several schemes planned and implemented the tribals are not fully aware of them. As a result, they are deprived of the developmental benefits meant for them as a target groups.

In order to disseminate useful information about the various schemes implemented in the Tribal Sub Plan Areas of the State, the present bulletin has been prepared.

The contents of this issue has been broadly presented into five chapters dealing with, the introduction to tribal cultures and demography in Maharashtra, various schemes for Tribal Development, with a focus on some Navel schemes e.g. Navasanjivani, Grain Bank, Nucleus Budget schemes and finally, schemes to preserve tribal art and culture.

This is an attempt to give in nut shell the picture of the schemes formulated and implemented for the welfare of tribals. Although a comprehensive list of the schemes is presented in the bulletin, yet detailed information about the component, contents and budgetary provision of the schemes have not been included, since this a preliminary step. We therefore request the readers to gives suggestion so as to improve the next issue.

I hope that this issue will be useful to concerned officers, N.G.Os. and enlightened tribals as well.

(V.B.Patil)

Director

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-1

AN INTRODUCTION TO TRIBAL CULTURES AND TRIBALS IN MAHARASHTRA

INTRODUCTION

India is considered to be an Anthropological laboratory because of its regional, religious, ethnic, racial and linguistic diversities. As a geographical concept, India covers an area of 32,87,263 sq.kms. extending from the icy and snow covered Himalayan ranges to the tropical virgin forests of south. The union of India is made up of 26 states and 6 union territories with populations of millions according to 1991 census. India accounts for nearly 2.4 percent of the world's population. Next to Africa India has the largest concentration of tribals in the world. There are over 314 tribal communities in India, known by different names such as the Adivasis - the original inhabitants, vanya jati - castes of forests, Adim jati - primitive people, etc. According to 1991 census of India, the total tribal population is 6.78 crores amounting to nearly 8.01% to the total population of the country.

What is a Tribe ?

In spatial & cultural consideration Indian tribal population

is at widely different stages of social as well as economic development. The concept of tribe in thus of paramount importance to understand tribe in Indian culture. Anthropologists and social scientists have made attempts to define a tribe. Some of them have defined a tribe as follows:

Dr. D.N. Mujumdar's views

According to Mujumdar (1961) a tribe as A social group with territorial affiliation, endogamous with no specialization of functions, ruled by the tribal officers, hereditary or otherwise, united in language or dialect, recognizing the social distance from tribe or castes but without any stigma attached in the case of caste-structure following tribal traditions, beliefs, customs, illiberalization of natural ideas from alien sources, above all, consciousness of homogeneity of ethnical and territorial integration. In short the term is generally applied to a community or cluster of communities characterized by a common territory, speak a common dialect, bear a common name and cultural heritage.

Attributes of a tribal community

Anthropologists have summarized in nut shell the views and definition of a tribe in the form of attributes, which are as follows :

1. Tribal live in isolated areas on the mountains, hills and in forests and valleys, away from urban populations.
2. Tribals trace their origin from the oldest ethnological section of population.
3. They usually confine their settlements and place of residence to scheduled areas, with exception of course.
4. They have their own dialect which does not have script.
5. Members of tribal society profess to primitive religion (animism)
6. Every tribal group has certain distinct cultural features.
7. Every tribe bears a particular name.
8. Tribal societies lead a very simple life.
9. They have less or no links with city markets.
10. Status of tribal woman is higher than women from other communities.
11. Production for consumption and not for distribution is yet another feature of tribal societies.

As per the 1991 census of India the total tribal population in Maharashtra is 73.18 lakhs amounting to 9.27% to the total population of the State. Some of the major tribes of Maharashtra are Bhils, Gonds, Mahadeo Kolis, Malhar Kolis, Warlis, Koknas, Katkaris, Thakars,

Kolams, Andhs, Pardhans etc. Maharashtra State ranks fourth after Madiya Pradesh, Orissa & Bihar as far as population size of the tribals in the country is concerned.

Geographically tribals in Maharashtra are found in three traditional regions namely :

1. **Sahyadri Region** - having Warlis, Koknas, Thakars, Mahadeo Kolis, Malhar Kolis, Dhor Kolis, Katkaris etc. in the districts of Thane, Raigad, Nasik and Pune.
2. **Satpuda Region** - In this area i.e. in Dhule, Jalgaon, Aurangabad and Amravati districts, we get to see tribes such as Bhils, Koknas, Gavits, Dublas, Dhankas, Korkus etc.

3. **Gondwan region** - This region includes districts of Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Yavatmal and Nagpur. Tribes predominantly found in these districts are Gonds, Madias, Korkus, Kolams, Pardhans, Andhs etc.

As regard to the educational status of tribals, as per 1991 census it is 37.77% as against 64% of state's literacy rate. Literacy rate of tribal women is however very low i.e. 24.03%. Nearly 85% of tribals in Maharashtra are engaged in agricultural work, i.e. 40% in farming, while 45% in agricultural labour work.

Social life of the tribals

Social & cultural life of tribals have survived since times immemorial because of higher degree of solidarity, respect for traditions and customs, meanings associated with social actions, less importance to money and a very high degree of sense of sharing which is still prevailing amongst them, binds them together.

Despite of introduction of several schemes for the tribals they have not shown much progress. One of the reason for this is their nature of shyness and lack of contact with urban world and lack of knowledge of regional, national and english (linguistic knowledge) Thing are however changing due to introduction of Ashram Schools. Tribes such as

Koknas, Mahadeo Kolis have shown signs of progress.

Economic status

As mentioned earlier tribals are marginal farmers agricultural labourers, food gatherers, chanters and occasional fishermen. A number of tribal groups such as Katkaris, Dhor Kolis etc. are landless and survive by working as Daily wage labourers and food gatherers.

Most tribals borrow money on interest from landlords and money lenders, especially for weddings, rituals, house construction, health etc. reasons. In order to upgrade the socio-economic status of the tribals, the Tribal Development Corporation has established 938 Tribal Co-operatives in T.S.P/, M.A.D.A. and Mini M.A.D.A. pockets.

Education status

Due to the shy nature of a tribal, he usually limits himself to interaction with a stranger. It is because of this educational programmes have failed, especially Adult education. To break this barrier government has introduced Ashram

schools, which are doing very good work.

In Maharashtra there are 205 primary and 203 secondary ashram schools. Voluntary organization also manage government aided 177 primary and 76 secondary ashram schools. Besides this in T.S.P. area these 56 and 32 hostels for tribal boys and girls respectively. However outside T.S.P. there are 49 and 21

boys and girls hostels for tribals.

In short, Ashram schools have been a boon to the tribals. To upgrade the social, educational and economic status of the tribals government is implementing various development schemes through different departments. Before getting into the schemes, let us glance at the statistical scenario of tribals in Maharashtra.

Table No. 1
Districtwise distribution of Scheduled Tribes in Maharashtra

S.No	District	Major Tribes
1.	Thane	Kathodi, Katkari, Kokna, Kokni, Koli, Mahadeo, Koli Malhar, Warli, Thakar, Dubla, Koli, Dhor, Tokre Koli
2.	Raigad	Kathodi, Koli Mahadeo, Katkari
3.	Ratnagiri	Kathodi, Koli Mahadeo, Katkari, Dongar Koli
4.	Sindhudurg	Kathodi, Koli Mahadeo, Katkari, Dongar Koli
5.	Nashik	Bhil, Kokana, Koli Mahadeo, Thakar, Warli, Kathodi, Katkari
6.	Dhule	Bhil, Gamit, Kokana, Koli Dhor, Dhanka, Tokare Koli, Naikada, Pardhi, Vitolia
7.	Jalgaon	Bhil, Koli Dhor, Dhanka, Pardhi, Tokare Koli
8.	Ahmednagar	Bhil, Koli Mahadeo, Thakar, Koli Dhor, Tokare Koli, Pardhi,
9.	Pune	Koli Mahadeo, Thakar, Kathodi, Katkari, Koli Dhor, Tokare Koli,
10.	Satara	Koli Mahadeo, Kathodi, Katkari
11.	Sangli	Koli Mahadeo
12.	Solapur	Koli Mahadeo, Pardhi
13.	Kolhapur	Koli Mahadeo
14.	Aurangabad	Bhil, Koli Mahadeo, Koli Malhar
15.	Jalna	Bhil, Koli Mahadeo, Koli Malhar
16.	Parbhani	Andh, Koli Mahadeo,
17.	Beed	Bhil, Koli Mahadeo
18.	Nanded	Andh, Gond, Kolam, Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad, Pardhan
19.	Osmanabad	Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad,
20.	Latur	Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad,
21.	Buldhana	Andh, Dhanwar, Koli Mahadeo, Pardhi
22.	Akola	Andh, Dhanwar, Koli Mahadeo, Pardhi
23.	Amravati	Dhanwar, Gond, Korru, Pardhi, Nhihal
24.	Yavatmal	Andh, Dhanwar, Gond, Kolam, Pardhan, Halba, Halbi, Kharia, Pardhi
25.	Wardha	Gond, Pardhan
26.	Nagpur	Gond, Halba
27.	Bhandara	Gond, Halba
28.	Chandrapur	Gond, Halba, Pardhan, Halbi, Kawar, Kolam
29.	Gadchiroli	Gond, Halba, Pardhan, Halbi, Kawar, Kolam
30.	Gr.Mumbai	Warli, Thakar, Dubla, Dhodia, Gond, Koli Dhor, Tokare Koli

Source : Census of India, 1981, Maharashtra State Series No.12 Part II-B

Table No. 2

Districtwise total & tribal population in Maharashtra

Sr. No.	State/Division/District	Population		Percentage of Tribal Population to the Total Population.
		Total	Tribal	
1	2	3	4	5
Maharashtra State		789.37	73.18	9.27
1.	Greater Mumbai	99.26	1.04	1.05
2.	Thane	52.49	9.51	18.12
3.	Raigad	18.25	2.34	12.82
4.	Ratnagiri	15.44	0.15	0.97
5.	Sindhudurg	8.32	0.04	0.48
Total - Konkan Division		193.76	13.08	6.75
6.	Nashik	38.51	9.31	24.18
7.	Dhule	25.36	10.36	40.85
8.	Jalgaon	31.88	3.14	9.85
9.	Ahmednagar	33.73	2.40	7.12
Total- Nashik Division		129.48	25.21	19.47
10.	Pune	55.33	2.16	3.90
11.	Satara	24.51	0.18	0.73
12.	Sangli	22.09	0.11	0.50
13.	Solapur	32.31	0.48	1.49
14.	Kolhapur	29.90	0.15	0.50
Total - Pune Division		164.14	3.08	1.88
15.	Aurangabad	22.14	0.84	3.79
16.	Jalna	13.64	0.28	2.05
17.	Parbhani	21.17	1.11	5.24
18.	Beed	18.22	0.21	1.15
19.	Nanded	23.30	2.76	11.85
20.	Osmanabad	12.76	0.22	1.72
21.	Latur	16.77	0.38	2.27
Total-Aurangabad Division		128.00	5.80	4.53
22.	Buldhana	18.87	0.95	5.03
23.	Akola	22.14	1.56	7.05
24.	Amravati	22.00	3.16	14.36
25.	Yavatmal	20.77	4.46	21.47
Total-Amravati Division		83.78	10.13	12.09
26.	Wardha	10.67	1.66	15.56
27.	Nagpur	32.87	4.58	13.93
28.	Bhandara	21.08	3.10	14.71
29.	Chandrapur	17.72	3.49	19.70
30.	Gadchiroli	7.87	3.05	38.75
Total- Nagpur Division		90.21	15.88	17.60

TABLE NO. 3
Statewise total & Tribal Population of India (1991 Census)

Figures in Lakh

Sr. No.	State/Union Territory/	Population		Percentage of tribal population.
		Total	Tribal	
	INDIA	8,463.03	677.58	8.01
	I STATES			
1.	Andhra Pradesh	665.08	41.99	6.31
2.	Arunachal Pradesh	8.64	5.50	63.66
3.	Assam	224.14	28.75	12.83
4.	Bihar	863.74	66.17	7.66
5.	Goa	11.70
6.	Gujarat	413.09	61.62	14.92
7.	Haryana	164.64
8.	Himachal Pradesh	51.71	2.18	4.22
9.	Jammu and Kashmir	77.19	N.A.	N.A.
10.	Karnataka	449.77	19.16	4.26
11.	Kerala	290.98	3.21	1.10
12.	Madhya Pradesh	661.81	153.99	23.27
13.	Maharashtra	789.37	73.18	9.27
14.	Manipur	18.37	6.32	34.40
15.	Meghalaya	17.75	15.18	85.52
16.	Mizoram	6.90	6.54	94.78
17.	Nagaland	12.10	10.61	87.69
18.	Orissa	316.60	70.32	22.21
19.	Punjab	202.82
20.	Rajasthan	440.06	54.75	12.44
21.	Sikkim	4.07	0.91	22.36
22.	Tamilnadu	558.59	5.74	1.03
23.	Tripura	27.57	8.53	30.94
24.	UttarPradesh	1,391.12	2.88	0.21
25.	WestBengal	680.78	38.09	5.60
	II UNION TERRITORIES-			
1.	Andaman&Nichobar	2.81	0.27	9.61
2.	Chandigarh	6.42
3.	Dadra&NagarHaveli	1.38	1.09	78.99
4.	DiuandDaman	1.02	0.12	11.76
5.	Delhi	94.21
6.	Lakshdweep	0.52	0.48	92.31
7.	Pondichery	8.08

* * *

VARIOUS SCHEMES FOR TRIBAL DEVELOPMENT

Studies on tribal development before and even after independence revealed that tribals have been facing problems such as land alienation, indebtedness, poverty etc. keeping in view their social, economic and educational problems government planned various development schemes for tribals in and outside Tribal Sub Plan areas. Infact there are constitutional provisions specially designed to safeguard the interests of tribals.

To check the problem of indebtedness and the economic dictatorship of the money lenders, during the Fifth Five Year Plan 258 Tribal Co-operative Societies were to be established. As of today, there are 938 Tribal Co-operative Societies to encourage tribals to sell their agricultural produce as well as collected Minor Forest Produce in the year 1977-78, purchasing centres were established in 9 blocks of tribal districts. Till date 62 blocks have been covered to start purchase centres. This activity of purchasing agricultural as well as Minor Forest Produce from tribals is coordinated by the Tribal Development Corporation.

Tribal Development Corporation (T.D.C.)

To upgrade the economic status of the tribals and to find suitable market for their agricultural and minor forest produce T.D.C. was ferried. This organization is headed by an I.A.S. officer who is the Managing Director. Its head quarter is in Nashik. The Cabinet Minister for Tribal Development is the President, while its Vice-President is the Minister for State, Tribal Development, government of Maharashtra. As of today, there are seven regional offices and forty block offices, in the state of Maharashtra.

Purchase of Food grains

Some traders and middlemen in tribal areas would exploit the tribals in many ways such as by not giving them money as per market rates for their grains, cheat tribals while giving them weighed goods bought or bastard by tribals for their food grains charge more interest either in cash or kind for the grains supplied by the traders to the tribals during crisis. To get them out of this serious and dangerous web, the government implemented grain purchase scheme.

The Tribal Development Corporation with the help of 75 tribal co-operatives buy rice, jowar, ground nuts, pulses etc. prices of the food grains are decided by the District Collector. Tribals get market rates for the food grains and pulses sold by them.

Purchase of Minor Forest Produce

Like purchase of agricultural produce, T.D.C. through the co-operatives also purchases Terminalia, gum, Tendu leaves, Mauha flowers etc. They get paid for the Minor Forest Produce sold by them. In Thane district "Purchase of grass from tribals" is receiving very good response.

They get good amount by selling grass and gum, than any other Minor Forest Produce.

Distribution of Electric pump sets

Since 1973-74 for tribal farmers the above scheme is being implemented, on 100% subsidy basis. The criteria for this scheme are as follows :

- 1) The tribal beneficiary should possess 2 to 16 acres of agriculture land.
- 2) There should be a well or river near by his land, where from he can get water.

As mentioned earlier, the tribal beneficiaries get benefit from this scheme on 100% subsidy basis. Secondly installation of the electric pump is done free of charge. The project officer of the concerned I.T.D.P. prepares a list of beneficiaries and submits it to the Tribal Development Corporation to take further action of installation of pumps.

Distribution of Diesel pumps

Tribal villages or areas which are not electrified, for such areas diesel pumps are distributed. This scheme is being implemented since 1976-77. This scheme is sanctioned in areas where electricity has not reached. Studies have pointed out that these schemes have helped tribals to grow two crops along with vegetables, pulses etc. Farmers who possess agricultural land above 10-16 acres & above have to give 500 to 1000 Rs. contribution towards the scheme. Engines having capacity of 3.5 & 7. Hence power are distributed. In all there are 363 schemes/programmes have been devised & implemented for the welfare of tribals in TSP area. Given as a summary & detailed list-sectorwise of the schemes.

* * *

SECTORWISE SUMMARY OF TRIBAL DEVELOPMENT SCHEME

		No. of schemes	Final Total	
1	Agriculture & Allied Services			
	1	Agriculture	19	
	2	Horticulture	8	
	3	Soil & Water Conservation	4	
	4	Animal Husbandary	24	
	5	Dairy Development	13	
	6	Fisheries	9	
	7	Forest	16	
	8	Social Forestry	7	
	9	Marketing, Storage & Warehousing	2	
10	Co-operation	28		
		130	130	
2	Rural Development			
	1	Employment & other	4	
	2	Land Reforms	2	
	3	Community Development	1	
		7	137	
3	Special Area Programme	Idal Village scheme	2	139
4	Irrigation & Flood Control	Minor Irrigation		
	1	Co-operation	1	
	2	Flood control	3	
			4	143
5	Power Development	Energy	7	150
6	Industry & Minerals			
	1	Village Small Industries	8	
	2	Village Small Industries (Education)	2	
	3	Village Small Industries (Co-operation)	4	
		14	164	
7	Road Development			
	1	Road & Bridges	14	
	2	Inland Water Transport	1	
		15	179	
8	General Economic Services	Local Development	2	181
9	Social & Community Services			
	1	Primary Education	33	
	2	Secondary Education	10	
	3	Other Educational	6	
	4	District Primary Education	1	
5	Technical Education	9		

SECTORWISE SUMMARY OF TRIBAL DEVELOPMENT SCHEME

		No. of schemes	Final Total
1	Agriculture & Allied Services		
	6 Sports & Youth Welfare	12	
	7 Arts & Culture	1	
	8 Public Health	26	
	9 Public Health Backlog	3	
		101	282
10	Water Supply		
	1 Rural water supply	7	
	2 Sewerage & Sanitation	2	
		9	291
11	Housing	Housing (District Scheme)	7 298
12	Urban Development	Urban Development (District Scheme)	3 301
13	Welfare of Backward Classes		
	1 Tribal welfare	4	
	2 Education	8	
	3 Economical Development	4	
	4 Other Schemes	6	
	5 Social Welfare	6	
	6 Mahila & BalKalyan	2	
	7 Labour welfare	32	
		62	363

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Agriculture & Allied Services	Crop Husbandary
	1. Taluka Seed farm creation of irrigation facilities and SNDFS
	2. Integrated programme for rice development
	3. Intesive cotton development programme
	4. Scheme for promotion of organic mannure Development of Blue Green Algae
	5. Subsidy for purchase of improved farm impliments and appliances
	6. Production on programming for pulses
	7. Oilseed production programme (CSP)
	8. Special foodgrain production programme (Rice)
	9. Special foodgrain production programme (Ragi)
	10. States special oilseed development programme
	11. Sprinkler and drip-irrigation
	12. Scheme to assist tribal farm families to bring them above poverty line including assistance to cane plantation
	13. Plant protection campaign
	14. Crop protection scheme
	15. Oilseed developoment programme
	16. Finianial assistance for control of Tambara disease
	17. Distrubution of mini kits
	18. Grants to new wells
	19. Integrated programme for cereal development
	Horticulture
	1. Capital subsidy for horticulture development to small and marginal farmers (A) subsidy against Loans
	2. Strengthening of the horticultural nurseries
	3. Rejuvenation of country Ber, Mango and Cashew trees
	4. Tribal training centre
	5. Development of vegetables
	6. Financial Assistance to Fruit Process (Agro Processing)
	7. Horticulture plant protection
	8. Training of grafting to farmers
	Soil and Water Conservation
	1. Development of land by conservation, terracing, developing the slope etc. (Agri.&A.D.F.)
	2. Comprehensive watershed development programme/horticulture for soil conservation (Agri.&A.D.F.)
	3. Removal of regional imbalance (State)
	4. Ideal village programme
	5. Afforestation for soil conservation (R.&F.D.)
	Animal Husbandry
	1. Livestock supervisors training
	2. Payment of stipend to tribal students in veterinary colleges
	3. Establishment and construction of veterinary dispensaries/veterinary aid centres
	4. Upgradation of veterinary aid centres/key village centres and A.I. sub centres
	5. Establishment of veterinary aid centres
	6. Subsidy for control of foot and mouth diseases
	7. Land developmen works and construction of cattle sheds at cattle breeding farms

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Agriculture & Allied Services	8. Establishment of key village centres/regional artificial insemination centres
	9. Establishment and expansion of district A.I. centres and construction of bull sheds and buildings
	10. Supply of Cross-breed Bulls under Premium Bull Scheme
	11. Rearing of cross Breed Heifers under S L P P
	12. Providing Animal Husbandry Service (Artificial Insemination) through Private Practitioners/Agencies
	13. Construction of residential and non-residential buildings at intensive poultry development block
	14. Publicity and mass propaganda
	15. Supply of duck units to small farmers/marginal farmers and S.C./S.T.
	16. Establishment of Mobile Veterinary Clinic
	17. Supply of Pullets
	18. Supply of Cross-breed cows and Milch animals
	19. Supply of cold boxes to veterinary dispensaries
	20. Strengthening of distt. Deputy Director's Office
	21. Special Livestock Breeding programme (Sheep)
	22. Supply of Goat units
	23. Supply of feed Subsidy and drugs to milch animals
	24. Fodder development programme
	Dairy Development
	1. Assistance to Dairy Co-operative/Organisation of Milk Producers Societies/Unions/Federations. Assistance to Dairy Co-operatives (A) Managerial Subsidy
	2. Supply of dry pregnant butalows (subsidy towards transport and feeding cost)
	3. Supply of Milch Animals/Indigenous Cows
	4. Input programme Training programme especially designed for SC/ST/EBC farmers families
	5. Supply of one year old high progeny Buffalo calves from Mumbai Stables
	6. Supply of crossbreed cows
	7. Government Milk Scheme. Gondia (Bhandara)
	8. Government Milk Scheme. Dhule
	9. Government Milk Scheme. Thane
	10. Government Milk Scheme. Ahmednagar
	11. Government Milk Scheme. Chandrapur
	12. Government Milk Scheme. Gadchiroli
	13. Subsidy for Milk transportation to Dairy Co-op. Society/Federation
	Fisheries
	1. Establishment of fish seed production farms
	2. Development of fisheries in brackish water
	3. Training of fisher youth establishment of Training Centres
	4. Fish farming in impounded water
	5. Assistance for purchase of fishery requisites
	6. Development of fishery Co-operatives
	7. Establishment of Fish Farmers Development Agency

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

▲ Agriculture & Allied Services	8. Grant of Subsidy to fishermen towards payment of Insurance premium
	9 Reimbursement of Exise duty
	Forest
	1. Forest Communication
	2. Establishment of Central Nurseries
	3. Amenities to Staff and Labour
	4. Plantation of Forest species for industrial and commercial uses
	5. Reafforestation of degraded forests
	6. Afforestation for Soil Conservation
	7. Engineering works for Soil Conservation in State R.V.P.
	8. Development of Minor Forests Produce
	9. Development of fodder resources
	10. Construction of check posts
	11. Establishment of private nurseries
	12. Afforestation in the catchment treatment area
	13. Construction of Godown for stocking of Industrial and Commercial Wood
	14. Reforestation of Seed sowing
	15. Construction of well/forest Tanks
	16. Drinking water facilities in tribal areas
	Social Forestry
	1. Creation of Taluka Units for new taluks
	2. Block Plantation
	3. Plantation on the lands of ST and Small Marginal Farmers
	4. Tree Planting on community and other non-private lands in identified watershed
	5. Tree Planting on private lands in identified watersheds
	6. Kisan Nursery
	7. Raising of Nursery Seedlings/ Collection of Seeds by Adivasis
	Marketing, Storage and Warehousing
	1. Managerial subsidy/Share capital to Marketing Institutions. Subsidy for propaganda Publicity
	2. Subsidy for development of periodical markets in tribal areas
	3. Financial assistance to A.P.M.C. for Cold Storage / Market Yard Development
	4. Construction of Govt. Godowns
	Co-operation
	1. Assistance to AVKS for purchase of trucks
	2. Share Capital to new Co-op Sugar Factories
	3. Outright grant to Village Credit Societies for bad debt, reserves
	4. Interest subsidy to Small and Marginal Farmers
5. Seven years interest free loans for purchase of shares of Adivasi Co-operative Societies	
6. Grant of Interest subsidy to S.C./S.T. and N.B.'s	
7. Subsidy towards bad debt reserve	
8. Interest subsidy to tribal farmers	

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	9. Share Capital/Subsidy to primary co-operative consumer stores
	10. Interest Subsidy to Adivasi members of Adivasi Co-operative Societies (5% addl. then existing scheme)
	11. Seven Years interest free loan to SCs /STs and NBs for purchase of shares of primary/central cooperative consumer stores
	12. Financial assistance to tribals for purchasing shares of co-op. spinning mills
	13. Financial assistance to small and marginal farmers (Tribal) for purchase of shares of co-operative sugar factories.
	14. Development of agriculture processing other than sugar factories.
	a. Ginning & Pressing Units
	b. Other Processing Units
	15. Assistance to Cooperative Consumers Stores in Urban Areas (Wholesale Stores)
	16. Managerial Subsidy for Fair Price Shops of Tribal Cooperative Societies
	17. Loans to S. Cs. /S. Ts./N. Bs. for Consumption Needs
	18. Managerial Subsidy/Share Capital to A-V-K-S. for Fisheries Activities
	19. Production Incentive Schemes
	20. Share Capital to Adivasi V.K.S. Societies
	21. Management Subsidy to Adivasi V.K.S. Societies for Revitalisation
	22. Subsidy for Godown
	23. Loan for Godowns
	24. Distribution of Consumer Articles - Share Capital
	25. Financial Assistance to Amenities for Godowns.
	26. Assistance for Godowns (Partially N.C.D.C.)
	27. Financial Assistance to T.D.C. for construction/purchase of Godowns
	28. Share Capital to Reconstructed A.S.C. Cooperative Societies
	29. Share Capital to revitalisation for Adivasi co.op. Society
II. Head of Development - Rural Development	1. Integrated Rural Development programme
	2. Drought Prone Area programme
	3. Employment Guarantee Scheme
	4. Jawahar Rojgar Yojana
	5. Integrated Rural Energy programme
	6. Land Reforms-
	(i) Financial assistance to allottees of surplus lands (50% CSP)
	(ii) Financial assistance to Tribals for restoration of alienated lands
	(iii) Financial assistance to Tribal tenant purchasers to pay off purchase price under Tenancy Law
	7. Community Development
	(i) Rural Sanitation programme (Gram Safai programme) Regular
(ii) Land acquisition for crematory and cemetery	

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	8. Ideal village scheme (State)
	1. Special programme for Development of Hill Areas District Level (State Pool) (Planning Department)
III. Head of Development-Special Area programme	2. Special Action Plan for Gadchiroli District and Selected areas of Chandrapur, Dhule, Yavatmal, Bhandara and Nanded (District level/State pool) (Tribal Development Department)
	Major and Medium Irrigation Projects
	1. Major Irrigation Projects (Inclusive backlog)
	(i) Upper Godavari (Nashik, Aurangabad, and Ahmadnagar)
	(ii) Surya (Thane)
	(iii) Bhatsa (Thane)
Irrigation and Flood Control	(iv) Goshikhurd (Chandrapur, Nagpur, Bhandara)
	(v) Punad (Nashik)
	2. Rehabilitation
	3. Medium Irrigation Project
	(i) Aner (Dhule)
	(ii) Antargaon (Yavatmal)
	(iii) Labansarad (Chandrapur)
	(iv) Wandri (Thane)
	(v) Borgaon (Yavatmal)
	(vi) Dehali (Dhule)
Irrigation and Flood Control	(vii) Alandi (Nashik)
	(viii) Haranbari (Nashik)
	(ix) Karwappa Nala (Gadchiroli)
	(x) Dongargaon (Chandrapur)
	(xi) Chennanadi (Gadchiroli)
	(xii) Nagan (Dhule)
	(xiii) Dara (Dhule)
	(xiv) Pakadigudam (Chandrapur)
	(xv) Koradinala (Dhule)
	Irrigation Department
	1. Minor irrigation state level 250 Hq. & above (State Level)
	2. Kolhapur type weirs (State Level)
	3. Lift irrigation (State Level)
	4. Minor irrigation (Investigation & survey)
	5. Kolhapur type weirs (Investigation)
	6. Equivalent afforestation in lieu of forest land going under Minor Irrigation
Minor Irrigation	7. M.I. Special repairs
	8. Minor Irrigation (District backlog)
	9. Minor irrigation above 250 Hq. (State Pool)
	10. Cement plugs & underground weirs
	Water conservation Department
	1. Minor Irrigation (State level) (101 to 250 Hq.)
	2. Lift Irrigation 101 to 250 Hq.
	3. Minor Irrigation (District backlog)
	4. Minor Irrigation (101 to 250 Hq.)
	Rural Development Department
	1. Minor Irrigation (Local Sector)
	2. Subsidy for field Irrigation wells (Local Sector)
	3. Kolhapur types weirs (Local Sector)

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	4. Lift Irrigation
	5. Construction of Cluiceate (Local Sector)
	6. Construction/ repairs of Malgujari Tanks
	7. Minor Irrigation (Local Sector) (District backlog)
	Minor Irrigation (Co-operation Sector)
	1. Financial Assistance/Share Capital to Co-operative Lift Irrigation Societies
	Flood Control
	1. Command Area Development Authority
	2. Ayacut Development - Land Development under Ayacut Development including Construction of Field Channels
	3. Flood Control Works
Power Development	Energy
	1. Non-Conventional Sources of Energy
	2. 33 K.V. and System Improvement
	3. Rural Electrification
	4. Normal Development
	5. System Improvement
	6. Electrification of Harijan Bastis/Adivasi Basits
	7. Removal of Regional Imbalance
Industry & Minerals	Village and Small Industries (Industry Department)
	1. Sericulture
	2. Co-operative Industries Estate
	3. Development of Handicraft
	4. Seed money assistance to educated unemployed
	5. District Industries centres loan scheme for tiny units
	6. Entrepreneurial Training programme
	7. Bee keeping
	8. Survey of small Estt.
	Village & Small Industries (Education Department)
	(i) Training Scheme for educated unemployed
	(ii) Financial Assistance to educated unemployed under NFDC
	1C. Village & Small Industries (Co-operation & Textiles Department)
	(i) Share Capital/Assistance to Industrial Co-operative Societies
	(ii) Assistance to block level village artisans multipurpose Co-operative Societies of Backward Classes
	(iii) Loan for purchase of shares of powerlooms Co-operative Societies of Backward Classes
	(iv) Distribution of Janata Saree and Dhotee to B.P.L. families
	Large & Medium Industries
	(i) Share Capital Contribution to Co-operative Spinning Mills
	(ii) Loans and Subsidy to Tribal members for purchase of Shares of Co-operative Spinning Mills
	(iii) Share Capital to other processing industries
Road Development	Road and Bridges
	1. State Highway
	2. State Highway (Back log)
	3. District and other Roads (Non MNP) including State Local Sector

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Road Development	4. District Roads under MNP including State Local Sector
	5. District Roads (Non MNP) including State and Local Sector under Special Action Plan
	6. Linking Road to unidentified inaccessible village in Adivasi Areas
	7. Linking Roads to Adivasi Bastis
	8. Linking Roads to Katkari Bastis
	9. Land Acquisition and machinery
	10. Construction of Sakav
	11. Removal of Reg. Imbalance District Roads
	12. Road Development in MADA Pockets
	13. Road Development Works through Border Road Organisation
	(1) Bhandara District
	(2) Gadchiroli District
	14. Linking Roads to Ashram Shalas
	15. Linking Roads to P.H.O./Sub Centre
	Inland Water Transport
1. Grants to Zilla Parishad for purchase of launch for ferrying passengers on river	
Gen. Economic Services	Local Development Programme
	Tourism
	(A) (1) Construction of Sarai for Adivasi
	(2) Forest Tourism, Chikhaldara
(B) Forest Tourism Development of Tourism in forest area.	
Social & Community Services	General Education
	(A) Primary Education
	1. Contingency Grants to primary schools
	2. 14% Contingency grant to primary school
	3. Opening of Balwadis in Primary School
	4. Grants to Z.P. for appointment of primary teachers in mobile school with balwadies.
	5. Contingency Grants to primary schools opened after 30th September, 1986
	6. Grants to District Level Balbhavans
	7. Awards to primary school teachers for enrollment of girls
	8. Creation of additional posts of extension officers (Education)/Block Education Officers
	9. Expansion of School Complexes
	10. Non-Formal Education Programme for the age group 9 to 14 (Part Time Classes)
	11. Book Banks in Primary Schools
	12. Special facilities to students belonging to S.C./S.Ts. in Primary Schools in educationally backward area
	13. Grants to Zilla Parishads for construction of incomplete class rooms of primary school buildings
	14. Construction of toilet & providing drinking water facilities in Z.P. primary school
15. Grants to DRDA's for construction of Primary School Buildings	
16. Construction of Residential Quarters for Primary/Secondary teachers	

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Social & Community Services	17. Residence to Z.P. primary teachers
	18. Grant-in-aid to Unaided Private Primary Schools
	19. Grants to Zilla Parishads for Appointment of Primary Teachers for Opening Schools in Schollless villages
	20. Attendance allowance to Tribal Girls
	21. Grants to Zilla Parishads for appointment of primary teachers as per revised norms
	22. Grants to Municipal School Boards Municipal councils for natural expansion of Primary Education
	23. Grant-in-aid to primary school under operation Blackboard Scheme
	24. Grants to Zilla Parishad for appointment of teachers for upgradation of single teachers schools
	25. Grants to Z.P. for appointment of primary teachers due to natural expansion. (Note- An outlay of 20.16 lakh from District Backlog has been included in this figure)
	26. Opening of New School in interior area
	27. Opening of new schools in the villages where school is not existed.
	28. Opening of New Primary Schools in hilly and inaccessible area.
	29. Special repairs for Primary Schools
	30. Construction of Quarters for Primary and Secondary Teachers
	31. Supply of uniforms to Tribal Students
	32. Establishment of Central Primary School
	33. Establishment of District Education Primary Board
	(B) Secondary Education
	1. Development of Government Vidya Niketans
	2. Strengthening of Inspecting machinery at District level for Secondary Education
	3. Development and Expansion of Non-Government Secondary Schools Opening of Additional Divisions (Includes District Backlog provision of Rs.64.88 lakh)
	4. Opening of New Non-Government Secondary Schools/conversion of Non-Aided Secondary Schools into Aided Secondary Schools
	5. Book Banks in Secondary Schools
	6. Development of Higher Secondary Education (Junior College) Additional divisions (Note- Includes District Backlog provision of Rs.34.96 lakh)
	7. Opening of additional classes for development and expansion of Ex Government Secondary Schools (Additional Divisions
	8. Development and Expansion of Ex Government Secondary Schools Laboratory Attendants
	9. Grants to Zilla Parishads for Construction of Buildings of Ex Government Secondary Schools
	10. Adhoc grant to unaided Secondary Schools
	11. Additional Staff to Non-Government Secondary Schools as per revised norms.

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

(C) Other Educational programme
1. Inservice training of Extension Officers for Education
2. Quality Improvement of English language teaching (BLT) in Tribal Area of the State
3. Preparation of Instructional material in Tribal dialects books for Std. I & II
4. E.B.C. Concessions to students in un-aided Educational Institutions
5. Reimbursement of Fees on account of free education to girls up to Std. XII
6. Stipend to Tribal students
7. Educational concessions to economically backward class students.
8. Guidance Project for Tribal Education
(D) Adult Education
1. Strengthening of Jana-shikshan Nilayam Centres
2. Total Literacy campaign
(E) DPEP
1. District Primary Education Project under Social Security Net (Dist.) (World bank Project)
Technical Education
1. 10+2 stage vocational education and maximum competency courses under new education policy
2. Enhancement of facilities in pre SSC Technical Education
3. Removal of regional imbalance
4. Aquisition of Land for Government Technical school
5. Construction of building for secondary technical school
6. Constroction of resedential building of Head Master & Other
7. Introduction of certificate courses
8. Developoment of Library
9. Opening of new Govt. Tech. Secondary school
Sports & Youth Welfare
1. Development of playground and gymnasias at every village
2. District coaching programme and establishment of District Coaching centre
3. Development of Playground
4. Development of Gymnasia
5. Providing various sports material to educational institute
6. Organisation of Social service camps
7. Financial Assistance to voluntary youth organisations in rural /urban areas
8. Establishment of coaching centres on honorarium basis
9. Implementation of programme for mass participation
10. Financial Assistance to single game district association for promotion of sports & games
11. Strengthening of District sports office
12. Expert guidance to the budding players
Arts & Culture
1. Art and Culture
2. Grant in aids to Public/ Gram Panchayat libraries

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	<p>Medical Education & Drugs to merged in Public Health</p> <p>1. Establishment of Tribal Research Cell at B.J. Medical College, Pune</p>
	<p>Public Health</p> <p>(A) Public Health State Level Schemes</p> <p>1. Aids Control programme</p> <p>2. National filaria control programme</p> <p>3. Filaria control programme</p> <p>4. Establishment of eye hospital</p>
Social & Community Services	<p>5. Increase in honoraria and provision of medical kits to V.H.guides</p> <p>6. Cancer Control programme</p> <p>7. National Maleria Erradication Programme (Purchase of Delta Metherine)</p> <p>8. Pulse Polio immunisation programme</p> <p>9. Establishment of Malaria combat scheme</p> <p>10. Appointment of volunteers in hamlets/padas</p> <p>11. Purchase of vitamin A & O.R.S.</p> <p>(B) Public Health District Level schemes</p> <p>1. Expansion of facilities at civil hospitals and dispansaries(Non-Teaching)</p> <p>2. National malaria eradication programme</p> <p>3. PHCs./Sub-centre/Rural Hospitals backlog of construction works.</p> <p>4. Establishment of PHCs/Primary Health Units (Mini PHCs). New PHCs. Squad camps etc.</p> <p>5. Strengthening of PHCs</p> <p>6. Establishment of sub-centres</p> <p>7. Increase in honoraria of part time lady attendent</p> <p>8. Enhancement of facilities in PHCs</p> <p>9. Replacement of Vehicles of PHCs</p> <p>10. Repairs & maintenance of PHCs/sub-centers/RH</p> <p>11. Supply of kits and medicines to Aganwadies</p> <p>12. Providing Additional Staff to Rural Hospitals</p> <p>13. Establishment and repairs of Rural Hospitals</p> <p>14. Medical Examination of ashrams school children.</p> <p>15. Increased grants for supply of medicines to PHCs</p> <p>16. Increased grants for supply of medicines to Rural Hospitals</p> <p>17. Shifting of PHCs from rural hospitals</p>
Social & Community Services	<p>18. Increase in medical grants for sub centres</p> <p>19. Creation of post of multipurpose worker</p> <p>20. Provision of diet facilities at Rural Hospitals</p> <p>21. Provision of diet facilities at PHCs.</p> <p>22. Drushti Dan Yojana</p> <p>23. First Aid centre clinic for cancer,leprosy,AIDs</p> <p>24. Enhancement of facilities in Ayurvedic Dispansaries</p> <p>25. Establishment of Ayurvedic Dispansaries</p> <p>26. Construction of Ayurvedic Dispansaries</p>

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	<p>(C) Public Health Backlog</p> <p>1. Removal of regional imbalance/ construction of sub -centre.</p> <p>2. Removal of regional imbalance/ construction of Main buildings and Staff quarters of PHCs.</p> <p>3. Removal of regional imbalance/construction of Main buildings and Staff quarters of Community Health Centres and Material Supplies.</p> <p>A) Urban water supply</p> <p>1. Municipal water Supply Schemes</p> <p>2. Removal of backlog in urban water supply.</p> <p>B) Rural water Supply</p> <p>1. Piped water supply (Special Measure)(Zilla parishad,Local sector)</p> <p>2. Piped water supply (Special Measure)(M.S.W.S.B. State sector)</p>
Water Supply & sanitation	<p>3. Bore well -Boring operation of GSDA</p> <p>4. Well construction (Simple Measure)</p> <p>5. Installation of power pumps of high yielding bore well</p> <p>6. Purchase of Jeeps, Mini-Trucks with machine for repairs of Hand Pumps</p> <p>7. Rural Water Supply Programme under World Bank Project (State Sector)</p> <p>(C) Sewerage and Sanitation (Rural)</p> <p>(i) Rural Sanitation construction of Road Side gutters</p> <p>(ii) Regular Programme</p> <p>(A) Rural Housing (H.and S.A.D.)</p> <p>1.Loans from LIC/GIC to MHADA</p> <p>2.Shelter Programme for Pardhi community in Amravati District</p> <p>3.Security of Tenure and slum improvement for slum dwellers outside Mumbai</p> <p>4.Low Income Group Housing Scheme</p> <p>5. Middle Income Group Housing Scheme</p> <p>6.Land Acquisition and Development</p> <p>7. Shelter project</p> <p>(B) Housing (R.and F.D.)</p> <p>1.Extension of village Gaothans and Provision of House sites</p>
Housing	
Urban Development	<p>1.Financial assistance to Municipal Council</p> <p>2.Integrated Urban Development programme of small and Medium towns</p> <p>3.Environment improvement of slums</p>
Information and Publicity	<p>1.Intensive Publicity Cells in tribal areas</p> <p>2. Chitrarath Yojana</p> <p>3.Community Television sets under L.P.T.Project</p> <p>Welfare of Scheduled Tribes-</p> <p>1.Special maintenance allowance to Backward Class students in Sainik School</p> <p>2.Award of scholarships to Backward Class students in High Schools</p> <p>3.Grant-in-Aid to aided B.C.Hostels</p> <p>4.Grant-in-Aid to Balwadis</p>

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

Welfare of Backward Classes (S.W.D.)

5. Award of scholarship to B.C. Girls students in 5th to 7th Standard
Welfare of Backward Classes (T.D.D.)
1. Direction and Administration
1. Strengthening of Tribal Development Department
2. Construction of Office building and Government servants residential quarters
2. Education
1. Motor Driving Training Centre at Pandharkawada and opening of Motor driving training centres at Shahada & Chandrapur.
2. Pre-Military Training Centre
3. Model School for Scheduled Tribe
4. Grant-in-Aid to voluntary Agencies for running Ashram Shalas and Post-Basic Ashram Shalas for S.T.
5. Grant of Tuition Fees/Examination fee to Tribal Students
6. Award of stipend to Tribal Students in I.T.I.s.
7. Ashram Shala Complex
8. Opening and maintenance of Government Hostels for s.T. Boys and Girls
9. Construction of Government Hostels for S.T. Boys and Girls
10. Payment of maintenance allowance to S.T. Students in Hostels attached to professional courses
11. Award of scholarships to S.T. students studying in V to X standards
12. Govt. of India scholarship
3. Economic Uplift
1. Financial assistance to Tribal Development Corporation (Khavti Loan Scheme)
2. Supply of Oil Engines
3. Installation of Electric pumps for S.T.
4. Nucleus Budget
5. Financial assistance to Co-operative Housing Societies
6. Financial assistance to individuals (S.T.) in rural areas for replacement of thatched roofs by Manglore Tiles or G.I. Sheets
4. Other Schemes
1. Tribal Research and Training Institute, Pune
2. Construction of Ghotuls/Samaj Mandir
3. Providing Self Employment to Tribal Women
4. Construction of Hostel and Residential Buildings in Project Office Complex
5. Purchase of Boat for security of Flood affected Adivasis
6. Grant-in-aid to Voluntary Organisation running Balwadis of Tribal
7. Construction of Sarai
Social Welfare (Mahila & Balkalyan)
1. Sponsorship Programme for women and vocational training in different crafts for destitute woman
2. Grant in aid to mahila mandal
3. Grant in aid to individulas under self employment scheme
4. Care and protection of children in need
5. Training Centre for tribal candidate

TRIBAL DEVELOPMENT SCHEMES

	6.Organisation of Mahila mandals in Rural/Urban area
	Mahila & balkalyan
	1. Mahila & balkalyan Samiti
	2. Kamdhenu Yojana
	Labour and Labour Welfare
	A.Forest Labour Co-operative Societies-
	1.Share Capital to F.L.C.S.
	2.Interest free loan for tribal members for purchase of shares of F.L.C.S
	3.Rehabilitation of Primary Consumers Stores
	4.Assistance to Labour Contract Societies
	B.Craftsman Training-
	1.Introduction of additional seats.in existing I.T.I.'s
	2.Establishment of new I.T.I.'s
	3.Procurement of Deficient equipment in existing I.T.I.'s
	4.Construction of Staff Quarters for I.T.I.'s
	5.Construction of hostel building for trainees
Welfare of Backward Classes (S.W.D.)	6.Removal of deficiency of staff in existing I.T.I.'s
	7.Construction of workshop/ Administrative building etc. for I.T.I.'s
	8.Introduction of trades of more demanding in lieu of trades of less demand
	9. Establishment of Training centre
	10. Establishment of basic Training centre
	11.Provision of audio visual aid to I.T.I.'s under World Bank Project
	12. Introduction of additional seats in existing I.T.I.'s under World Bank Project (Introduction of new trade courses)
	13.Book bank in I.T.I.'s
	14.Acquisition of Land
	15.Modernisation of machinery and Equipment in I.T.I.'s under World Bank project
	16.Machinery Maintenance system for ITIs under World Bank Project
	17.Cration of post for ITIs Hostel
	18. Procurement of deffeciacy of staff in ITI
	19.Purchase of furniture to ITI Hostel
	20.Removal of Regional Imbalance
	21. Introduction of new trade courses in existing women's ITI
	22. Construction of ITI
	C.Employment
	1.Setting up of Employment Guidance and Coaching Centres in tribal areas
	2.Opening of Employment Exchange
Welfare of Backward Classes (S.W.D.)	3. Training scheme for educated unemployed
	D. Sanjay Gandhi Swavalamban Yojna
	Nutrition
	1.School feeding programme (Mid-day meal)
	2.Integrated Child Development Scheme
	3.Special Nutrition Programme in Urban Slum

NAV SANJEEVAN YOJANA

The Nav Sanjeevan Yojana aims at integrated and coordinated implementation and strengthening of various drinking water, health facilities, etc. to the tribals which were previously being implemented by several agencies at several levels without ensuring proper coordination.

At present the following schemes have been included in the Nav Sanjeevan Yojana and are being implemented:-

1) **Employment Programme**

- a) *Employment Guarantee Scheme*
- b) *Jawahar Rojgar Yojana*
- c) *Assured Employment Scheme*

2) **Health Services**

- a) *Providing primary health care services*
- b) *Providing Pure and Clean drinking water*

3) **Nutrition Programme**

- a) *Integrated Child Development Scheme*
- b) *School Feeding Programme*

4) **Supply of Foodgrains**

- a) *Distribution of Food grains through Fair Price Shops*
- b) *Revamped Public Distribution System*

- c) *Door Delivery System*

5) **Consumption Loan Scheme**

6) **Grain Bank Scheme**

Nav Sanjeevan Yojana is being implemented in the Tribal Sub Plan Area, Additional Tribal Sub Plan Area and Mini MADA Pockets and in the MADA pockets of the State.

The Collectors of the Districts in Tribal Sub Plan Area act as the Chief Implementing Officers of the Nav Sanjeevan Yojana and the Chief Executive Officer of the Zilla Parishads the District Health Officers and the Project Officer, Integrated Tribal Development Projects (ITDP) have active association and participation therein. The officers implementing the individual schemes are responsible for the successful and effective implementation of the Nav Sanjeevan Yojana.

The Collector has to take a monthly review of the various programmes included in the scheme. He has to identify the risky/sensitive areas/pockets/villages in his district. The Collector while identifying such area/pockets/villages has to take into account the following norms.

- a) Villages which have been declared as inaccessible earlier.
- b) Villages/Pockets where malnutrition has occurred on a large scale in the past.
- c) Villages which are cut off during the monsoon.
- d) Villages where no clean and pure water supply is available.
- e) Villages which are far off from the Primary Health Centres or Sub Centres.
- f) Villages where the Fair Price Shops are not functioning or villages which are far off from such shops.
- g) Villages where it is difficult to provide employment during the monsoon.
- h) Villages where there are no Anganwadis under the Integrated Child Development Scheme.

Health Services :-

Tribal areas are generally inaccessible due to difficult terrain. Such areas are, therefore, deprived of timely and adequate health facilities, particularly during the monsoon when there is a break down in the communication machinery. In order to overcome the problem the government has provided and has decided the monsoon season of the year 1996-97 and 1997-98 respectively.

1) Establishment of Special Health Units

During the monsoon of 1996, 129 Special Health Units were established. For this purpose provision of Rs.39 lakh had been provided in the Tribal Sub Plan 1996-97.

2) Pada Volunteer Workers

To disinfect drinking water and to intimate the outbreak of any epidemic to the nearest Primary Health Sub Centres, 11500 Pada Volunteer Workers were appointed for the monsoon season of 1996, 9200 workers have been appointed. On a honorarium of Rs. 300/- per month for the monsoon of 1997. For this purpose, additional funds of Rs. 143.75 lakh has been provided in the Tribal Sub Plan of 1997-98.

3) Purchase of Vehicles

During the financial year 1996-97, the Government had provided Rs. 72/- lakh for purchasing vehicles under the control of the Public Health Department.

4) Creation of post of Laboratory Technicians

To check up the blood samples of the patients in the Tribal Sub Plan Area of five critical districts, 269 posts of Laboratory Technicians have been

created and an amount of Rs. 1,30,57,000/- was provided under the Tribal Sub Plan 1996-97.

5) Creation of Multipurpose Male Workers

For the Primary Health Sub Centres in the Tribal Sub Plan area of 5 critical districts 597 posts of Multipurpose Male Workers have been created during 1996-97 and Rs. 98.50 lakhs were provided under the Tribal Sub Plan 1996-97 for this purpose.

6) Medical check-up of mothers and children of each family in each hamlet and provision of facilities to high risk mothers and grade III and IV children in the I.T.D.P. Area of 5 critical districts.

Under this scheme 132 Rescue Camps headed by Honorary Medical Officers on Honoraria of Rs. 4,000/- per month have been sanctioned. This scheme is to be implemented from May 1997 to December, 1997.

7) To provide antenatal maternity benefit for 3 months and one month's post-natal maternity benefit to high risk mothers

This scheme is introduced to reduce the number of premature births. Under this scheme financial assistance of Rs.200/- is paid per

month to each high risk pregnant woman for 4 months.

8) Appointment of Hon. Paediatricians

This scheme is only for the talukas of Dharni and Chikhaldara in Amravati district. Under this scheme, an honorarium of Rs. 300/- per visit is proposed to be paid to the paediatrician visiting the Dharni and Chikhaldara areas of Amravati district for examining children. For this scheme, the total expected expenditure is Rs. 2.50 lakhs.

9) Monthly Meeting of Trained Dais

In the Integrated Tribal Development Project area the deliveries are conducted by the Dais. This scheme has been introduced for ensuring 100% registration of deliveries and to undertake survey and to monitor high risk mothers and newly born babies. For this purpose the total anticipated expenditure is Rs. 10.85 lakhs.

10) Establishment of Paediatric I.C.U. at "Dharani and Chikhaldara"

To reduce the death of infants, paediatric I.C.U. have been sanctioned at the Children Health Centre, Dharni and Chikhaldara in Amravati district. For this scheme

expenditure of Rs. 14.40 lakhs is expected.

11) Increase in medicinal grants of Community Health Centre in I.T.D.P.Area

Grants for the purchase of medicines have been increased from Rs. 2 lakh to 3 lakh.

Nutrition :-

In the inaccessible area of

Dharni and Chikhaldara talukas of Amravati, Thane, Nashik, Dhule and Gadchiroli Districts, additional supplementary nutrition is intended to be provided to the tribal beneficiaries of 12 Integrated Child Development Projects.

The revised rate of supplementary nutrition are as shown in the following statement.

Sr.No.	Kind of beneficiaries	Rate Supplementary nutrition
1)	Children in the age group of 0 to 6 months	Rs. 1.50
2)	Children in the age group of 1 to 3 years	Rs. 2.25
3)	Children in the age group of 3 to 6 years	Rs. 3.00
4)	Pregnant and Lactating mothers	Rs. 6.00
5)	Malnourished children in grade 3 and grade 4	Rs. 3.50

Employment programmes are being implemented in such a manner as to provide sufficient employment opportunity in every tribal village or a group of villages so that the migration of tribals is reduced and for this purpose sufficient number of works have been sanctioned. Wages to the labour on employment programmes are paid expeditiously.

CONSUMPTION LOAN

i)	Family having upto 4 units on the ration card	: Upto Rs. 400/-
ii)	Family having between 4 to 8 units on the ration card	: Upto Rs. 800/-
iii)	Family having beyond 8 units on the ration card	: Upto Rs.1000/-

The Government of Maharashtra is implementing the scheme of Consumption Loan since 1978, to save the tribals from malnutrition during the lean period of the monsoon.

With effect from the last year i.e. 1996-97 this scheme has been further revised and the rates of loan are as follows:-

Also as decided earlier families with children in grades III and IV would continue to be covered irrespective of whether they are defaulters or not.

However, this scheme gets restricted because of the indebtedness of most of the tribal families. Therefore, the State Government has decided in July, 1995 to implement the traditional Grain Bank Scheme at village level with the active cooperation of Voluntary Agencies/Non Governmental Organisations (NGOs) and others who are willing to participate in the scheme.

The idea behind the scheme is that each member will contribute a fixed amount of grain towards the Grain Bank during/immediately after the harvest, and take a loan of the Grain Bank according to his need during the next lean period and return it alongwith interest immediately after the next harvest.

The salient features of the scheme are as follows:-

1) **Jurisdiction** :- A grain Bank will be established for at least 1 and at the most 4 villages which will consist of 50-500 families.

2) **Implementation and nature of the scheme**:- The scheme will be implemented through Voluntary Agencies, Tribal Cooperative Societies, NGHO/Voluntary Agencies, Fish rearing Societies etc.

3) **Working Committee** :- There will be a Working Committee elected by the members of the Grain Bank. It can also include leaders/elders in the village who would be coopted. However, the majority of the members must be tribals and there shall be a lady as the women's representative on the Committee.

4) **Membership**:- Both the tribal and non-tribal villagers would be eligible to become members of the Grain Bank. Landless families can also become members

5) **Contribution** :- Every member would deposit a prescribed quantity of grain as his contribution in the Grain Bank initially. Only the tribal members who are not able to contribute their share will get 2/3 part of the share from the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation as one time assistance. The remaining 1/3 part should be contributed by the member himself. Normally the initial contribution would be one quintal of grain per family.

6) **Type of Grains** :- The Grain Bank will normally consist of the grain which is grown and eaten in that particular area, but the working committee may at its discretion decide whether to keep more than one type of grain, according to the need and availability of the grains.

7) **Storage of the Grains**- Storage of grain in the Grain Bank will be made in the local/traditional way. The responsibility of storage and preservation would be of the Working Committee.

8) **Withdrawal of Grains**- Only members who have deposited grains in the Grain Bank will be liable to get grain on loan from the Grain Bank.

9) **Repayment of Grains**:- The member of the Grain Bank will return the grain taken from the Grain Bank during/immediately after the next harvest along with interest. The rate of return would be vary from 105% to 115% depending on when the grain is returned.

10) **Supervision**:- Overall supervision of the scheme is done by the Additional Tribal Commissioner and the Project Officers of the Integrated Tribal Development Projects (ITDOPs) concerned.

11) **Equipment**:- Essential material like balances, weight etc., would be given to the Society as a one time assistance from the Nucleus Budget Scheme.

The responsibility for the successful implementation of the scheme will be jointly of the field machinery and the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation. Instructions have been issued to all officers concerned to start action immediately so that the scheme can be started as early as possible and the villagers will be able to get grain from the Grain Banks in their area from the ensuing lean season. With a view to achieve this goal, the Project Officers have been instructed to motivate Voluntary Agencies to start the scheme and in case of any of the Societies/agencies who are willing to start the scheme, taken all further steps like registration of members, forwarding proposals regarding requirement of the initial grain stock to the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation etc. Some societies have shown willingness to start the scheme and MSCTDC has received demands for initial grain contribution from some Voluntary Agencies. The funds necessary for this purposes have been already

released by Government to the MSCTDC recently.

As a part of implementation of the Nav Sanjeevan Yojana great care is taken to supply sufficient quantity of food grains in the Tribal Sub Plan Areas. 5254 Fair Price Shops are functioning as on 1-4-1997 in the 14 districts under the Tribal Sub Plan Area. During the monsoon of 1996, 164 shops were run by Government servant, Sarpanches, Police Patils, etc., and additional 5 Fair Price Shops were opened during the same season providing their services to 213 villages. During this monsoon season 8491 quintals of grain priced at Rs. 22,73,768/- have been provided to the Fair Price Shop's owners on loan basis. 72 temporary godowns were opened wherein 23,775/- quintals of grains have been stored.

In order to avoid inconvenience in supplying the food grains where there is a break down of communications with vulnerable tribal areas during the monsoon, 58 Fair Price Shops have been supplied with food grains using 7 vehicles. The food grain is being regularly supplied in the tribal area under the Revamped Public Distribution System (RPDS) sponsored by the Government of India.

District, Division and State Level review meetings are being regularly held for proper, smooth and effective implementation of the Nav Sanjivan Yojana.

* * *

NUCLEUS BUDGET : A SPECIAL FUND

With a view to meet the local needs and demands of the tribal people. Special schemes have been designed with a special fund earmarked for the purpose called Nucleus Budget. It is kept at the disposal of the Project Officer of the concerned " Integrated Tribal Development Project " in addition to general Tribal Sub Plan funds meant for the developmental activities in the I.T.D.P. having regard to the local geographical situation and specific problems of the tribal inhabitants in the area.

Review of Nucleus Budget

In every five year plan, different schemes/programmes of economic development of tribal communities have been formulated and implemented in the Tribal Sub Plan Area with the provision of special funds.

With a view to a bring about around development of tribals both residing in the Tribal Sub Plan area and outside the sub plan area with the implementation of scheme at accelerated pace, the Govt. of

Maharashtra established a new and independent Tribal Development Department w.e.f. 1983. The tribals are backward economically, socially and educationally also. The Govt. has formulated various schemes to bring them on par with other social groups with the inception of Ist Five Year Plan.

Within the Tribal Development Department, the Integrated Tribal Development Projects have been started to accelerate the pace of development of tribals. There are in all 24 I.T.D.P's. functioning in the State. The geographical situations and the needs of the tribals in the areas of I.T.D.P's. vary from I.T.D.P. to I.T.D.P. in the State. In view of this, a special fund called "Nucleus Budget" is designed to cater the needs of the tribals with promptness and efficacy and is kept at the disposal of the Project Officer of the I.T.D.P.

Concept of Nucleus Budget

The schemes which are different as per local situations and time and are important from the point of tribal development or welfare, so also they have not been included in the general plan or budget, are

innovative type. Similarly the implementation of the scheme is aimed at tendering the actual benefit to the needy tribals efficiently and effectively. This is the basic concept behind this scheme.

Definition of the Nucleus Budget

The fund which is earmarked and is made available for improving

1. There is a wide gap in the development of the tribals communities residing inhabiting in different parts of the State. A special fund is made available through the Nucleus Budget to bridge the existing gap in each of the I.T.D.P.
2. The availability of natural resources in each I.T.D.P. is divergent. Their abundance is not uniform in all the I.T.D.P's. So the uniform formula of development will not suit the requirements. This calls for the implementation of flexible and innovative programme at the local level. In order to cater the special demands/needs of the tribals, a nucleus budget has been kept at the disposal of the Project Officer (I.T.D.P.)
3. The schemes which are not included in the regular budget but are locally important, formulated and implemented with a focus on the individual beneficiary or the tribal family, taken up with the help of this fund.

Points to be noted while implementing the scheme

1. The schemes of local importance should be devised.
2. No separate cadre can be created for implementing the scheme but the services of certain individuals or professionals can be utilised with the payment of honorarium for a short period.
3. No expenditure on infra-structure facilities be incurred under the scheme. However, the infra-structure facilities of necessitated as a part of the scheme, then the expenditure should not exceed 10 percent.
4. No loan disbursement to the beneficiary while implementing the scheme through the Additional Tribal Commissioner and the Project Officer.

Scope of schemes under Nucleus Budget

While devising the schemes of local importance, the schemes formulated in major 4 groups are implemented.

the living stand of the tribal individual and the tribal family as a focal point.

Objectives of the Nucleus Budget & initiation in the State.

This scheme of Nucleus Budget has been introduced since 1981-82 with the following objectives :-

1. Income generating or enhancing schemes

In order to increase the income especially agriculture income of the tribals, the following schemes have been put through.

1. Minor Irrigation schemes
2. In well bore scheme
3. Bore well for irrigation
4. Bunding in paddy fields
5. Supply of P.V.C. pipes
6. Repairs to pumpsets supplied by the Government
7. To recoup the expenditure on electric polls for energizing the electric pump sets beyond specified limits
8. To make available the financial assistance to the economically backward cultivators or a group of cultivators for irrigation facilities
9. Dairy Development
10. To assist the livestock development programme
11. To assist the tribals for horticulture development
12. Assistance for fishery development
13. To encourage & assist the village industries of local importance
14. Assistance for handicrafts
15. Assistance for sericulture
16. To encourage & assist the kasa production
17. To render all assistance for Bee-keeping

As such the schemes aimed at the generation of additional income to the tribal families are financed through the nucleus budget. In the schemes of income generation, it is necessary to have the participation of certain share of the beneficiary. These schemes include the necessary training and know-how to the tribal beneficiaries with some practical

demonstration. The main condition is that the schemes which are not included in the Budget are only financed through the Nucleus fund. This is the directive of the State Government and has to be obeyed by the officer and the steering committee.

The other 3 groups in which the schemes are implemented can be named as :

1. Training schemes
2. Schemes for human resource development
3. Schemes for welfare of the tribals

The schemes which have been included under the 4 groups as above are exemplary and the list given is not comprehensive. The steering committee is allowed to take up the schemes which conform to the schemes in any of the four groups.

The financial limit under the

1.	General tribal beneficiary	50%
2.	Primitive tribes beneficiary	80%
3.	Where the assistance is less than Rs.2000/- and the beneficiary is BPL.	100%

Under the income generating or income enhancing schemes, the beneficiary is required to contribute the balance amount beside the

Nucleus Budget for an individual tribal family will be Rs. 10,000/-. If more than 2043 tribals joined for the collective project/programmes, the ceiling limit for each project will be Rs. 10,000/- only.

The schemes under training and human resource development together with the schemes for tribal welfare will be financed on 100 percent subsidy. But the schemes of income generation or increasing the same will have the following ceiling limit for subsidy.

amount received as subsidy.

The powers for financial sanction under the Nucleus Budget will rest with the following :

Sr.No.	Beneficiary Type	Financial limit	Authority / Steering Committee
1.	Individual or community benefit schemes (within ceiling Rs.10,000/- each)	5 lakh	The Chairmanship of A.T.C.
2.	Community schemes exceeding Rs. 5 lakhs within ceiling of (Rs.10,000/- each)	20 lakh	Commissioner Tribal Development., Nashik
3.	Community schemes exceeding Rs.20 lakh (within the ceiling of Rs.10,000/- each)		The Secretary, Tribal Development Department, Mumbai.

Constitution procedure of committee of Direction. The committee of Direction will be

organised projectwise and it will be constituted as under.

1.	The Additional Tribal Commissioner, Tribal Development	Chairman
2.	The nominated selected by the Government	Member
3.	The sponsoring or implementing officers of the concerned department	Member
4.	Project Officer, I.T.D.P.	Member-Secretary

I. Procedure of Committee of Direction

1. The concerned Project Officer should call for the proposals of new schemes from the district level officials of the different department before the commencement of the next financial year and prepare an annual plan with the consent of Direction Committee before 30th April. The committee of Direction will have powers to make partial changed in the annual plan by taking into consideration the available references.
2. The district level officials of different departments will be responsible for the implementation of schemes under Nucleus Budget. The Project Officer will collect from time to time the progress reports from them. The Project Officer and the Additional Tribal Commissioner will have powers to supervise whether the schemes are being implemented according to the objectives or not. The Project Officer will appraise the committee of Direction about the schemes. The implementing officers will submit the

utilisation certificate as per the terms and conditions of the scheme. They are required to submit the certificate to the Project Officer within 3 months from the completion of the scheme.

3. The Project Officer will be responsible for the evaluation of the benefits given and effective implementation of the schemes under the Nucleus Budget. Besides, the Additional Tribal Commissioner should also eversee at least ten percent of the schemes and submit the report to the Tribal Commissioner, Nashik. The Additional Tribal Commissioner should undertake the evaluation of the schemes under Nucleus Budget with the half of the audit cell newly created in his office.

4. The proceeding of the committee of direction should be recorded in the permanent bound register. The Project Officer is saddled with the responsibility of recording the proceedings in the register from time to time and preserving it as a permanent record.

5. With a view to have the

information of each scheme at a glance a separate register in the prescribed form no.1 should be maintained in the project office. The project officer should see that it is kept up-to-date.

6. While purchasing the material under the sanctioned schemes of Nucleus Budget, the implementing officer should follow the procedure prescribed under rule 172 of Maharashtra contingency expenditure rule, 1965. The Project Officer should ensure the factual position.

7. The committee of direction has to verify carefully all the details of the expenditure on the schemes under the Nucleus Budget. It is the responsibility of the committee of direction to ensure that the expenditure is proper and justifiable before the sanction is accorded to the schemes.

8. The project areas where the primitive tribes are inhabiting, the expenditure on the different schemes for their development should be incurred by taking into consideration of the population.

9. It is not expected to disburse loan to the beneficiaries through the schemes under Nucleus Budget to be implemented by the Project Officers and monitored by the Additional

Tribal Commissioner where the beneficiary has to contribute his share, the requisite amount is to be paid in the office of the Project Officer by the beneficiary himself.

10. The additional expenditure on any scheme under the Nucleus Budget is required to be done in the exceptional conditions, the proposal should be submitted to the Commissioner, Tribal Development, Nashik for approval.

11. The schemes which can not be undertaken under the Nucleus Budget as per the directives from the Govt. but the committee of direction feels that the local conditions warrant the execution, then the proposal should be submitted to the Govt. for necessary approval.

The scheme of Nucleus Budget is very useful for raising the standard of living of tribals. However, the procedure to be followed, the funds required etc. should be taken into account by the Project Officer, the Bank officials and other implementing officers while implementing the schemes. They should eliminate the bottle necks in the schemes and extend guidance to the beneficiaries from time to time. This will certainly help to improve their economic lot.

* * *

SCHEMES TO PRESERVE AND PROMOTE TRIBAL ART AND CULTURE

The Tribal Research and Training Institute, Government of Maharashtra, Pune implements some schemes to preserve and promote tribal cultural heritage. The Institute has a cultural unit which was created by Government vide resolution, Education & Social Welfare Department No. BCE- 1962 / X-9087-J, dated 10th October, 1962 in the Directorate of Social Welfare under the scheme, Social & Cultural activities for Scheduled Tribes. The idea behind this creation, was to document audio-visual and written information on various aspects of tribal culture. Presently the cultural unit is attached to museum. Some of the activities of museum as well as the cultural unit are as follows :

1) **Tribal Handicraft Exhibitions**

Since 1992-93 the Tribal Research & Training Institute has been organising exhibitions for over 40 artisans to exhibit and market their artifacts. The duration of these exhibitions are for 10 days and are held once a year.

Various artifacts such as Warli paintings, basketry work, cane and bamboo furniture, marks, wooden work, leaf and grass artifacts etc. are displayed. The finance sanctioned for this scheme is Rs. 1,60,000/- out of which 50% is given by the Central Government while 50% is matched by the State Government. Thus, far 13 exhibitions have been organised. Artisans certainly get money and are exposed to urban population and new marketing techniques. The artisans get daily honorarium for participating in the exhibition and their travel expenses. lodging and boarding is taken care by Tribal Research & Training Institute.

2) **Traditional Dance Competition**

Since 1981 this scheme is being implemented at two levels namely.

a) **Regional level** - That is in the field in tribal areas. This is co-ordinated by the Project Officers of concerned I.T.D.P's.

b) **State level** - One competition is held every year in a city. Wherein 12-13 groups participate from

different tribal districts. They are given prizes ranging from Rs.5001/- to Rs. 1,001/+ are given to dance group.

Besides this, every participant gets daily honorarium, travel expenses and lodging and boarding facilities.

3) **promotion of documentaries**

Tribal Research & Training Institute also produces films and documentaries on various aspects of tribal life and development. Thus far 40 films, have been produced. In doing so their tradition is preserved. Besides this there is a large collection of slides and photographs of most of the tribes in Maharashtra.

4) **Warli painting competition**

To preserve the art of Warli paintings Tribal Research & Training

Institute organises competition of two groups every year, i.e. school going participants and adult participants. Prizes for adults ranges from Rs. 201/- to 1,000/-. Adult winners receive a total amount of Rs. 11,000/- which includes 25 different prizes. The school participants receive prizes ranging from Rs. 201/- to Rs. 501/-. Six different prizes worth Rs. 1,760/- are given.

5) **Tribal Cultural museum**

Since 1963, Tribal Research & Training Institute has a museum, having over 2000 artifacts. The museum is visited by over 200 visitors from India and abroad. Tribal material culture of all the 47 tribes is displayed in the museum.

* * *

आदिवासींची ओळख व महाराष्ट्रातील आदिवासींचे ओझरते दर्शन

प्रास्ताविक

भारताचा भौगोलिक विचार करता तो ३२,८७,२६३ चौ.कि.मी.इतका असून यात हिमालयाच्या बर्फाच्छादित प्रदेशापासून ते दक्षिणेकडील दाट जंगलापर्यंतचा भूभाग समाविष्ट होतो. त्याचे भौगोलिकदृष्ट्या चार प्रामुख्याने प्रकार पडतात. ते म्हणजे पर्वतीय डोंगररांगा, नद्यांची पठारे, वाळवंटे व द्विपकल्पे असे चार भूभाग भारताचे प्रामुख्याने होतात. भौगोलिक क्षेत्राचा विचार करता सात खंडापैकी आशिया खंड हा समुद्र व जंगलानी मुक्त असा प्रदेश आहे. तसेच विविध जाती, धर्म, वंशानीयुक्त असा व विविध संस्कृतीने नटलेला भारत आहे. यात विविध प्रकारच्या जाती-जमाती एकत्रित राहताना दिसून येतात.

भारतामध्ये एकूण २६ राज्ये व ६ केंद्रशासित प्रदेश आहे तीत १९९१ च्या जनगणनेनुसार जगाच्या २.४% लोकसंख्या भारतात असल्याचे दिसून येते.

आफ्रिकेनंतर जगामध्ये विविध जाती व जमाती फक्त भारतात असल्याचे दिसून येते. सुमारे ३१४ आदिवासी जमाती भारतात आहेत. आदिवासी समाजाला जनजाती, वन्यजाती, आदिम जमाती, मूळचे रहिवासी, इ.नांवाने संबोधले जाते.

भारतीय राज्य घटनेत त्यांचा उल्लेख अनुसूचित जमाती असा करण्यात आला आहे. भारतातील एकूण आदिवासी लोकसंख्या ६.७७ कोटी असून सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार तिचे एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी ८.०१ इतकी आहे.

जमात म्हणजे काय ?

काही सामाजिक शास्त्रज्ञ व विचारवंतांनी आदिवासी समाज व जमात यांची व्याख्या खालीलप्रमाणे केलेली आहे.

डॉ.डी.एन.मुजुमदार यांनी केलेली व्याख्या-

'समान नांव धारण करणारा, समान भूप्रदेशात राहणारा, समान भाषा बोलणारा, विवाह, व्यवसाय बाबतीत सारख्याच निषेध नियमांचे पालन करणारा आणि परस्पर उत्तरदायित्वाची एक पध्दतशीर व्यवस्था निर्माण करणारा असा अनेक कुटुंबाचा किंवा कुटुंबांच्या समूहांचा समुच्चय म्हणजे 'आदिवासी समाज' होय'

थोडक्यात अनुसूचित जमाती म्हणजेच आदिवासी जमाती किंवा आदिवासी समाज होय. आदिवासी समाज हा प्रगत समाजापासून अलिप्त असलेला, दूर रानावनात वास्तव्य करणारा आणि धर्म, बोलीभाषा, संस्कृती बाबत समानता असलेला एक साधा सामाजिक समूह होय.

आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये

वरील व्याख्येवरून आदिवासी समाजाची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. दुर्गम भू-प्रदेशात वास्तव्य-

बहुतेक आदिवासी जमाती प्रगत समाजापासून दूर अशा दुर्गम/डोंगराळ प्रदेशात वास्तव्य करतात. साहजिकच त्यांचा प्रगत समाजाशी फारसा संबंध येत नाही. प्रत्येक आदिवासी जमातीच्या वास्तव्याचा भू-प्रदेश अतिशय मर्यादित असा असतो.

२. लहान आकार

लोकसंख्या कमी असल्याने हा समाज आकाराने लहान समूह असतो. त्यामुळे त्याच्या वास्तव्याचे क्षेत्रही मर्यादित असते.

३. समान बोलीभाषा

प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतःची एकसमान बोलीभाषा असते. जमातीच्या लोकांचे सर्व व्यवहार या बोलीभाषेतून चालतात.

४. समान धर्म

प्रत्येक अनुसूचित जमातीचा एक समान धर्म असतो. आदिवासींच्या जीवनात धर्माचा अतिशय महत्व प्राप्त झालेले असते. त्यांच्यावर या धर्माचा फार मोठा प्रभाव असतो.

५. समान संस्कृती

प्रत्येक आदिवासी समाजाची एक समान संस्कृती असते. प्रत्येक जमातीची एक वेगळी संस्कृती विकसित होते.

६. समान नांव

प्रत्येक अनुसूचित जमातीला कोणते तरी एक समान नांव प्राप्त झालेले असते.

७. साधे समाज जीवन

आदिवासींचे समाज जीवन अतिशय साधे असते. त्यात गुंतागुंत नसते. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात कमालीचा साधेपणा आढळून येतो.

८. बाजारपेठांशी संपर्क अभाव

आदिवासींची अर्थव्यवस्था देखील साधीच असते. निर्वाहप्रधानता हे त्या अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे लक्षण असते.

९. आदिवासी स्त्रीचा दर्जा

इतर समाजातील तुलना करता स्त्रियांना अधिक मानाचे स्थान असते. उदा.मुलगा मुलीला देज (हुंडा) देतो. इतर काही समाजात मात्र मुलीकडून मुलासाठी हुंडा घेतला जातो.

१०. शेतावर जे काही उगवले जाते त्याचा वापर सहसा कुटुंबासाठी होतो.

भारतातील निरनिराळ्या राज्यामध्ये तसेच केंद्रशासित प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींची सन १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण आदिवासी लोकसंख्या परिशिष्टात दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यात आदिवासींची एकूण संख्या ७३.१८ लाख असून तिचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ९.२७ टक्के इतके आहे.

आदिवासी जमातीत भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, कोलाम, कोरकू, आंध, परधान, पारधी इ. जमातींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा देशात चौथा क्रमांक लागतो.

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी ज्या भागात वास्तव्य करतात त्यांचे भौगोलिकदृष्ट्या तीन विभाग पडतात.

१. सह्याद्री विभाग २. सातपुडा विभाग ३. गोंडवन विभाग

१. सह्याद्री विभाग

सह्याद्री पर्वताच्या विभागामध्ये, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, महादेव कोळी, मल्हार कोळी या जमातींची वस्ती आढळते.

या विभागात ठाणे, रायगड, नाशिक, पुणे या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

२. सातपुडा विभाग

सातपुडा पर्वताच्या रांगामध्ये भिल्ल, कोकणा, गावीत, दुबळा, धानका, कोरकू या जमाती वास्तव्य करतात. या विभागात धुळे, जळगांव, औरंगाबाद, अमरावती या जिल्ह्यांचा अंतर्भाव होतो.

३. गोंडवन विभाग

विदर्भातील डोंगराळ व जंगलमय प्रदेशात विशेषतः चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, यवतमाळ व नागपूर जिल्ह्यांचा अंतर्भाव होतो. यामध्ये गोंड, माडिया गोंड, कोरकू, कोलाम, परधान, आंध या जमाती राहतात. भिल्ल, महादेव कोळी, कोळी

मल्हार, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, कोलाम, कोरकू ह्या जमातींची लोकसंख्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ८० टक्के इतकी आहे.

आदिवासी लोक शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. राज्यातील सर्वसाधारण साक्षरतेचे प्रमाण सन १९९१ च्या ६४ टक्के इतके असून आदिवासींमध्ये हे प्रमाण ३६.७७ टक्के आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण आदिवासींमध्ये खूपच कमी म्हणजे फक्त २४.०३ टक्के आढळून येते.

आर्थिकदृष्ट्या ते मागासलेले आहेत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेतीचा सुमारे ८५ टक्के लोक शेतीवर उपजिविका करतात. यामध्ये ४० टक्के लोक शेती करतात तर ४५ टक्के लोक शेतमजूरी करणारे आहेत. शेतीशिवाय झाडे तोडणे, कोळसा तयार करणे, बांबूच्या टोपल्या तयार करणे, जंगलातील वनौपज गोळा करणे, गवत कापणे इ. व्यवसाय ते करतात. त्यांची राहणी साधी व गरजा मर्यादित आहेत.

आदिवासींचे सामाजिक जीवन :

महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या आदिवासींच्या ज्या अनेक जमाती आहेत, त्या प्रत्येक जमातीचे सामाजिक जीवन, त्यांचा भोवतालचा भौगोलिक परिसर, परंपरागत चालत आलेल्या चालीरिती, रुढींच्या जीवनदृष्टीने बनलेले आहे. जीवनाकडे बघण्याची त्यांची दृष्टी स्वतंत्र व वेगळी आहे. त्यांचे जीवनात पैशाला फार स्थान नाही. आपल्या वस्तु द्रवरच्या बाजारात जाऊन विकायच्या व त्यांच्या

मोबदल्यात आपल्याला हव्या असलेल्या वस्तु घ्यायच्या, असा त्यांचा आर्थिक व्यवहार.

आदिवासी भागात गेल्या अनेक वर्षात शासन व अनेक सामाजिक संस्था, आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी प्रयत्नशील आहेत. तरीदेखील आदिवासी क्षेत्रामध्ये शिक्षणाला पुरेसा वेग येत नाही. त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे आदिवासी लोकांची शिक्षणाबद्दलची उदासिनता व अज्ञान हे होय. परंतु काही जमातीमध्ये शैक्षणिक जागृती वाढत आहे. त्याचे सारे श्रेय आदिवासी भागातील आश्रमशाळा, समूह केंद्र, वसतिगृह, बालवाड्या व प्राथमिक/माध्यमिक शाळांच्या संख्येत झालेल्या वाढीला आहे.

आदिवासी बोलीभाषेचा प्रश्न शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. महाराष्ट्रातील जमाती निरनिराळ्या बोलीभाषा बोलतात. त्यात काही मराठी बोलीभाषा आहेत तर काही स्वतंत्र आहेत. भाषेच्या अडचणीमुळे विकास कार्यात विचारांची देवाण-घेवाण करण्यात काही अडचणी निर्माण होतात. आदिवासींच्या सामाजिक प्रश्नाबाबत सांगावयाचे तर बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संपर्क व संबंध वाढू लागला आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या राहणीमानावर, आचारविचार पध्दतीवर होत आहे. कोकणा, महादेव कोळी, ठाकर यांनी शेजारी समाजाच्या चालीरिती, रिवाज उचलले आहेत. त्यांच्यात मोठा सामाजिक बदल जाणवतो आहे.

आर्थिक स्थिती :

राज्यातील आदिवासींची आर्थिक स्थिती गरीबीची आहे. त्यांच्या उपजिविकेचे साधन शेती व जंगल आणि जंगल उत्पादन हे आहे. शेती व्यवसाय करणाऱ्यात स्वतःची शेती असणारे कूळ म्हणून शेती करणारे आणि शेतमजूर असे प्रकार आढळतात. आदिवासी समाजात शेतमजूरांची संख्या ४० ते ४५ टक्के आहे.

ज्या आदिवासींकडे स्वतःची जमीन आहे ती अल्पशी आहे. ते परंपरागत पध्दतीने शेती करतात. त्यामुळे शेतीतून त्यांना बेताचेच उत्पन्न मिळते. शेतीखेरीज दुसरा धंदा म्हणजे जंगलतोड, मजूरी, लाकूड वाहतूक, जंगलातील वस्तु गोळा करणे, उदा.डिंक, तेंडूची पाने, मध, मोहाची फुले, हिरडा, बेहडा इ.

मूलतः शेती उत्पादन, अपूरा रोजगार, बाजारभावासंबंधीचे अज्ञान आणि सण समारंभ, लग्नविधी वरील अफाट खर्च यामुळे कर्जावाचून त्यांना पर्यायच नसतो. सावकार, धनिक जमिनमालक यांचेकडून त्यांना कर्ज घ्यावे लागते. त्यामुळे तो नेहमी कर्जबाजारी स्थितीत राहतो.

या कर्जबाजारीपणातून आदिवासींना वाचविण्यासाठी आदिवासी उपयोजना राबविण्यात येत आहे. सदर कार्यक्रमात त्यांच्या सहकारी सोसायट्यामार्फत त्यांना शेती विकासासाठी वैयक्तिक विकासासाठी तसेच खावटी कर्ज, इ.विविध योजना कार्यान्वित केलेल्या आहेत.

आदिवासींचा शेतीमाल खरेदी करण्यासाठी त्यांच्या सहकारी सोसायट्यांची यंत्रणा उभी केली आहे. आदिवासींच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळवून द्यावा, हा यामागील प्रमुख हेतू आहे. १३८ आदिवासी सेवा सोसायट्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व माडा क्षेत्रात स्थापन करण्यात आल्या आहेत व ११६ आदिवासी सोसायट्या आदिवासी सहकारी विकास मंडळाशी संलग्न आहेत. आदिवासींची होणारी आर्थिक पिळवणूक व शोषण थांबविण्यात व त्यांच्या मालाला योग्य किंमत देण्यात महामंडळ यशस्वी होत आहे.

शैक्षणिक स्थिती :

नवीन माणूस दिसला की, आदिवासी घाबरतो, बुजतो, चाचरतो आणि शक्यतो बोलायचे टाळतो, परंतु आता आश्रमशाळांच्या माध्यमातून आदिवासी आपला लाजाळू व भेकड स्वभाव टाकून पुढे जात आहेत. आदिवासीमधील चांगल्या गोष्टींची जोपासना करून त्यांना नागरी संस्कृतीची भिती वाटणार नाही. त्यांना धीट करण्याचे कार्य आश्रमशाळा करित आहेत.

महाराष्ट्र राज्यात शासनामार्फत प्राथमिक २०५ आश्रमशाळा व २०३ पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा चालविण्यात येतात. तसेच खाजगी

स्वयंसेवी संस्थामार्फत प्राथमिक १७७ व ७६ पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा, याशिवाय आदिवासी मुलांकरिता आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात मुलांसाठी ५६ व मुलींकरिता ३२ वसतिगृहे तसेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरही आदिवासी मुलांकरिता ४९ तर मुलींसाठी २१ वसतिगृहे उघडण्यात आली आहेत. सारांश, आदिवासींच्या शिक्षणाकरिता एकूण १५८ वसतिगृहांची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

थोडक्यात, आश्रमशाळांमधून शिकणाऱ्या आदिवासी मुलांमधून नवा मानव समाज निर्माण होणार आहे. आदिवासींचे सारे जीवन आता हळूहळू बदलू लागले आहे. नवनिर्मितीची प्रक्रीया त्यांच्यात हळूहळू रुजत आहे. समाज विकासाचे बीज अंकुरत आहे.

सारांश, आदिवासींच्या सर्वांगीण, सामाजिक, आर्थिक तसेच शैक्षणिक विकासासाठी शासनाने विविध योजनांची आखणी करून अंमलबजावणी सुरु केली आहे. तेव्हा शासनाच्या विविध खात्यामार्फत आदिवासींच्या विकासासाठी राबविण्यात येत असलेल्या योजनांची माहिती करून घेणे गरजेचे वाटते. योजनेबद्दल माहिती देण्यापूर्वी आपण महाराष्ट्रातील आदिवासींची सांख्यिकी माहिती घेऊया.

तक्ता क्र. १
महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय मुख्य जमाती

अ.क्र.	जिल्हा	मुख्य जाती
१.	टाणे	काथोडी, कातकरी, कोकणा, कोकणी, कोळी महादेव, कोळी मल्हार, वारली, ठाकर, दुबळा, कोळी-ढोर, टोकरे कोळी
२.	रायगड	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव
३.	रत्नागिरी	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी
४.	सिंधुदुर्ग	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी
५.	नाशिक	भील, कोकणा, कोळी महादेव, ठाकर, वारली, काथोडी, कातकरी, कोळी ढोर, टोकरे कोळी, पारधी
६.	धुळे	भील, गामीत, कोकणा, कोळी ढोर, धानका, टोकरे कोळी, नायकडा, पारधी, बितोलिया
७.	जळगांव	भील, कोळी ढोर, धानका, पारधी, टोकरे कोळी
८.	अहमदनगर	भील, कोळी महादेव, ठाकर, कोळी ढोर, टोकरे, कोळी, पारधी
९.	पुणे	कोळी महादेव, ठाकर, काथोडी, कातकरी, कोळी ढोर, टोकरे कोळी
१०.	सातारा	कोळी महादेव, काथोडी, कातकरी,
११.	सांगली	कोळी महादेव
१२.	सोलापूर	कोळी महादेव, पारधी
१३.	कोल्हापूर	कोळी महादेव
१४.	औरंगाबाद	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१५.	जालना	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१६.	परभणी	आंध, कोळी महादेव
१७.	बीड	भील, कोळी महादेव
१८.	नांदेड	आंध, गोंड, कोलाम, कोळी महादेव, ओराव, धनगड, परधान
१९.	उस्मानाबाद	कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड
२०.	लातूर	कोळी महादेव, ओरॉन, धनगड
२१.	बुलढाणा	आंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२२.	अकोला	आंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२३.	अमरावती	धनवर, गोंड, कोरकु, पारधी, निहाल
२४.	यवतमाळ	आंध, धनवर, गोंड, कोलाम, परधान, हलबा, हलबी, खारिया, पारधी
२५.	वर्धा	गोंड, परधान,
२६.	नागपूर	गोंड, हलबा
२७.	भंडारा	गोंड, हलबा
२८.	चंद्रपूर	गोंड, हलबा, परधान, हलबी, कवर, कोलाम
२९.	गडचिरोली	गोंड, हलबा, परधान, हलबी, कवर, कोलाम
३०.	मुंबई	वारली, ठाकर, दुबळा, धोडिया, गोंड, कोळी ढोर, टोकरे कोळी

आधार- भारताची जनगणना १९८१, महाराष्ट्र राज्य, मालिका क्र.१२, भाग-२ ब

तक्ता क्र. २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय एकूण व आदिवासी लोकसंख्या व टक्केवारी
(१९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार)

(लोकसंख्या लाखात)

अ.क्र.	जिल्हा	जनगणना	लोकसंख्या		आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
			एकूण	आदिवासी	
	महाराष्ट्र	१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७
		१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९
१.	बृहन्मुंबई	१९९१	९९.२६	१.०४	१.०५
		१९८१	८२.४३	०.८४	१.०२
२.	ठाणे	१९९१	५२.४९	९.५१	१८.१२
		१९८१	३३.५२	७.३०	२१.७८
३.	रायगड	१९९१	१८.२५	२.३४	१२.८२
		१९८१	१४.८६	१.९०	१२.७९
४.	रत्नागिरी	१९९१	१५.४४	०.१५	०.९७
		१९८१	१४.८६	१.९०	१२.७९
५.	सिंधुदुर्ग	१९९१	८.३२	०.०४	०.४८
		१९८१	७.३२	०.०५	०.६८
I	कोकण विभाग	१९९१	१९३.७६	१३.०८	६.७५
		१९८१	१५१.९३	१०.३६	६.८२
६.	नाशिक	१९९१	३८.५१	९.३१	२४.१८
		१९८१	२९.९२	७.०१	२३.४३
७.	धुळे	१९९१	२५.३६	१०.३६	४०.८५
		१९८१	२०.५०	८.३१	४०.५४
८.	जळगांव	१९९१	३१.८८	३.१४	९.८५
		१९८१	२६.१८	२.१६	८.२५
९.	अहमदनगर	१९९१	३३.७३	२.४०	७.१२
		१९८१	२७.०८	१.८८	६.९४
II	नाशिक विभाग	१९९१	१२९.४८	२५.२१	१९.४७
		१९८१	१०३.६८	१९.३६	१८.६७

अ.क्र.	जिल्हा	जनगणना	लोकसंख्या		आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
			एकूण	आदिवासी	
१०.	पुणे	१९९१	५५.३३	२.१६	३.९०
		१९८१	४१.६५	१.५९	३.८२
११.	सातारा	१९९१	२४.५१	०.१८	०.७३
		१९८१	२०.३९	०.१३	०.६४
१२.	सांगली	१९९१	२२.०९	०.११	०.५०
		१९८१	१८.३१	०.१५	०.८२
१३.	सोलापूर	१९९१	३२.३१	०.४८	१.४९
		१९८१	२६.१०	०.५२	१.९९
१४.	कोल्हापूर	१९९१	२९.९०	०.१५	०.५०
		१९८१	२५.०६	०.२७	१.०८
III	पुणे विभाग	१९९१	१६४.१४	३.०८	१.८८
		१९८१	१३१.५१	२.६६	२.०२
१५.	औरंगाबाद	१९९१	२२.१४	०.८४	३.७९
		१९८१	१५.८२	०.५८	३.६७
१६.	जालना	१९९१	१३.६४	०.२८	२.०५
		१९८१	१०.३८	०.२१	२.०२
१७.	परभणी	१९९१	२१.१७	१.११	५.२४
		१९८१	१६.४३	०.७६	४.६३
१८.	बीड	१९९१	१८.२२	०.२१	१.१५
		१९८१	१४.८६	०.१३	०.८७
१९.	नांदेड	१९९१	२३.३०	२.७६	११.८५
		१९८१	१७.४९	१.७८	१०.१८
२०.	उस्मानाबाद	१९९१	१२.७६	०.२२	१.७२
		१९८१	१०.३८	०.१८	१.७३
२१.	लातूर	१९९१	१६.७७	०.३८	२.२७
		१९८१	११.९३	०.३४	२.८५
IV	औरंगाबाद विभाग .	१९९१	१२८.००	५.८०	४.५३
		१९८१	९७.२९	३.९८	४.०९

अ.क्र.	जिल्हा	जनगणना	लोकसंख्या		आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
			एकूण	आदिवासी	
२२.	बुलढाणा	१९९१	१८.८७	०.९५	५.०३
		१९८१	१५.०९	०.६६	४.३७
२३.	अकोला	१९९१	२२.१४	१.५६	७.०५
		१९८१	१८.२७	१.१५	६.२९
२४.	अमरावती	१९९१	२२.००	३.१६	१४.३६
		१९८१	१८.६१	२.४२	१३.००
२५.	यवतमाळ	१९९१	२०.७७	४.४६	२१.४७
		१९८१	१७.३७	३.७०	२१.३०
V	अमरावती विभाग	१९९१	८३.७८	१०.१३	१२.०९
		१९८१	६९.३४	७.९३	११.४४
२६.	वर्धा	१९९१	१०.६७	१.६६	१५.५६
		१९८१	९.२७	१.४२	१५.३२
२७.	नागपूर	१९९१	३२.८७	४.५८	१३.९३
		१९८१	२५.८९	३.५३	१३.६३
२८.	भंडारा	१९९१	२१.०८	३.१०	१४.७१
		१९८१	१८.३८	२.९८	१६.२१
२९.	चंद्रपूर	१९९१	१७.७२	३.४९	१९.७०
		१९८१	१४.१८	२.९९	२१.०९
३०.	गडचिरोली	१९९१	७.८७	३.०५	३८.७५
		१९८१	६.३७	२.५१	३९.४०
VI	नागपूर विभाग	१९९१	९०.२१	१५.८८	१७.६०
		१८८१	७४.०९	१३.४३	१८.१३

तक्ता क्र.

अ. क्र.	जिल्हा	तालुका	शहराचे नांव	एरिया कि.मी.	लोकसंख्या		आदिवासी लोकांची टक्केवारी
					एकूण	आदिवासी	
१.	ठाणे	१. डहाणू	१. डहाणू	२०.७४	३३५९९	७७७१	२३
		२. जव्हार	२. जव्हार	३.५२	९३२५	२८३८	३०
		३. वाडा	३. वाडा	१०.८३	११४१८	२७९४	२५
		४. शहापूर	४. शहापूर	६.४१	९२०७	८६७	१०
२.	नाशिक	५. इगतपुरी	५. इगतपुरी	१०.३६	१८३५२	९७७	५
		६. नाशिक	६. त्रिंबक	१.८९	७८८३	२४१८	३१
३.	धुळे	७. तळोदा	७. तळोदा	२.१६	२१७००	५३८१	२५
		८. नवापूर	८. नवापूर	१४.५०	२३९५८	६६७७	२८
		९. नंदरबार	९. नंदरबार	३१.४१	७८३७८	७६६५	१०
४.	नांदेड	१०. किनवट	१०. किनवट	१३.७४	२१९१७	१५४२	७
५.	अमरावती	११. चिखलदरा	११. चिखलदरा	३.९४	३०८१	९२९	३०
६.	यवतमाळ	१२. केळापूर	१२. पांढरकवडा	३.९९	२२८१३	३००९	१३
एकूण		१२	१२	१२३.४९	२६१६३१	४२८६८	१६

तक्ता क्र.३

राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यातील एकूण व आदिवासी लोकसंख्या व त्याची टक्केवारी
(१९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार)

अ. क्र.	राज्य/केंद्रशासित प्रदेश	१९८१ ची लोकसंख्या			१९९१ ची लोकसंख्या		
		एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
१.	२.	३.	४.	५.	६.	७.	८.
	भारत	६८५१.८५	५३८.१५	७.८५	८४६३.०३	६७७.५८	८.०१
राज्य							
१.	आंध्र प्रदेश	५३५.५०	३१.७६	५.९३	६६५.०८	४१.९९	६.३१
२.	अरुणाचल प्रदेश	६.३२	४.४१	६९.५२	८.६४	५.५०	६३.६६
३.	आसाम	१९८.९७	२१.८६	११.००	२२४.१४	२८.७५	१२.८३
४.	बिहार	६९९.१५	५८.११	८.११	८६३.७४	६६.१७	७.६६
५.	दिल्ली	६२.२०	-	-	९४.२१	-	-
६.	गोवा	१०.८७	०.११	०.९९	११.७०	-	-
७.	गुजरात	३४०.८५	४८.४९	१४.२२	४१३.०९	६१.६२	१४.९२
८.	हरियाणा	१२९.३३	-	-	१६४.६४	-	-
९.	हिमाचल प्रदेश	४२.८१	१.९७	४.६१	५१.७१	२.१८	४.२२
१०.	जम्मू व काश्मिर	५९.८७	-	-	७७.१९	उ.ना.	उ.ना.
११.	कर्नाटक	३७१.३५	१८.२५	४.९१	४४९.७७	१९.१६	४.२६
१२.	केरळ	२५४.५४	२.६१	१.०३	२९०.९८	३.२१	१.१०
१३.	मध्य प्रदेश	५२१.७९	११९.८७	२२.९७	६६१.८१	१५३.९९	२३.२७
१४.	महाराष्ट्र	६२१.८४	५७.७२	९.१९	७८९.३७	७३.१८	९.२७
१५.	मणिपूर	१४.२१	३.८८	२७.३०	१८.३७	६.३२	३४.४०
१६.	मेघालय	१३.३६	१०.७६	८०.५८	१७.७५	१५.१८	८५.५२
१७.	मिझोराम	४.९४	४.६२	९३.५५	६.९०	६.५४	९४.७८
१८.	नागालँड	७.७५	६.५१	८३.९९	१२.१०	१०.६१	८७.६९
१९.	ओरिसा	२६३.७०	५९.१५	२२.४३	३१६.६०	७०.३२	२२.२१
२०.	पंजाब	१६७.६९	-	-	२०२.८२	-	-
२१.	राजस्थान	३४२.६२	४१.६३	१२.२१	४४०.०६	५४.७५	१२.४४
२२.	सिक्कीम	३.१६	०.७४	२३.२७	४.०७	०.९१	२२.३६
२३.	तामिळनाडू	४८४.०८	५.२०	१.०७	५५८.५९	५.७४	१.०२
२४.	त्रिपुरा	२०.५३	५.८४	२६.४४	२७.८७	८.५३	३०.९४
२५.	उत्तर प्रदेश	११०८.६२	२.३३	०.२१	१३९१.१२	२.८८	०.२१
२६.	पश्चिम बंगाल	५४९.८१	३०.७१	५.६३	६८०.७८	३८.०९	५.६०
केंद्र शासित प्रदेश							
१.	अंदमान आणि निकोबार	१.८९	०.२२	११.८५	२.८१	०.२७	९.६१
२.	चंडीगड	४.५२	-	-	६.४२	-	-
३.	दादरा व नगर हवेली	१.०२	०.८२	२८.८२	१.३८	१.०९	७८.९९
४.	दिव आणि दमण (गोवासह)	-	-	-	१.०२	०.१२	११.७६
५.	लक्षद्वीप	०.४०	०.३८	९३.८२	०.५२	०.४८	९२.३१
६.	पांडिचेरी	६.०४	-	-	८.०८	-	-

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

आदिवासी क्षेत्रातील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीची आजची पातळी व पूर्वी केल्या गेलेल्या प्रगतीशील प्रयत्नांच्या परिणामांचा अनुभव लक्षात घेता, आदिवासी जमातीतील लोकांचे जीवनमान सुधारून आदिवासी व बाहेरील क्षेत्रातील प्रगतीच्या स्तरावरील अंतर कमी करणे, हे आदिवासी उपयोजनेचे उद्दिष्ट आहे. सावकारी व सौदा करणाऱ्या व पिळवणूक करणाऱ्या अन्य प्रथा दूर करण्यासाठी शासनाने एक व्यापक स्वरूपाचा महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा केला आहे. या कायद्यान्वये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना भूतपूर्व ऋणातून मुक्त करण्यात आले. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सावकार व व्यापारी यांना दूर केल्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्यासाठी बहुउद्देशीय आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांची स्थापना केली आहे. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात २५८ आदिवासी सहकारी सोसायट्या चालू करण्याचे ठरविले होते. आतापर्यंत २७५ आदिवासी सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत व त्यांचे कामकाज सुरू झाले आहे. ह्या आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांनी आदिवासी विकास महामंडळाचे सदस्यत्व स्वीकारले आहे. आदिवासींची व्यापाऱ्यांकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी शासनाने आदिवासी जिल्ह्यातील

१९७७-७८ मध्ये ९ तालुक्यांमध्ये विनिर्दिष्ट अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांची एकाधिकार खरेदी योजना प्रस्तुत केली होती. आता ती ६२ तालुक्यांत लागू करण्यात आलेली आहे. वर उल्लेख केलेल्या कायद्यांखाली आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांच्या एकाधिकार खरेदीसाठी, आदिवासी विकास महामंडळ हे शासनाचे मुख्य एजंट म्हणून काम करीत आहेत.

आदिवासी विकास महामंडळ

आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासी जमातींचा आर्थिक विकास करण्यासाठी स्थापन करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, १९६० या अन्वये नाशिक येथे मुख्यालय असलेली सर्वसाधारण संस्था म्हणून नोंदण्यात आलेले हे नोंदणीकृत मंडळ आहे. महामंडळाच्या कार्यासाठी एक संचालक मंडळ असून आदिवासी विकास मंत्री त्यांचे अध्यक्ष असतात व राज्यमंत्री आदिवासी विकास हे उपाध्यक्ष असतात. महामंडळाची ४० तालुका शाखा कार्यालये व ७ प्रादेशिक कार्यालये आहेत.

एकाधिकार धान्य खरेदी

व्यापाऱ्यांकडून आदिवासींची पिळवणूक होते ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. ही योजना सुरू होण्यापूर्वी आदिवासी स्वतःचा शेतमाल बाजारात विकण्यास

आणत असत. तेव्हा त्यांच्या मालाच्या किंमतीएवढा भाव दिला जात नव्हता. शिवाय मालाचे वजनातही त्यांची फसवणूक केली जात असे. पावसाळ्यापूर्वी आदिवासींच्या घरात जेव्हा धान्य नसते तेव्हा त्यास व्यापारी व दुकानदाराकडे कर्जासाठी धाव घ्यावी लागते. अशा परिस्थितीत व्यापारी हा पुढील हंगामाचे वेळी कर्जाचे मोबदल्यात धान्य देण्याची अट घालून त्या धान्याची वसुली करीत असे. शिवाय अशा परिस्थितीत पुढे येणारा शेतमाल अतिशय कमी दराने खरेदी करून, प्रसंगी जादा व्याज आकारून व व्याज आगाऊ वसूल करून सावकार व व्यापारी आदिवासींना कर्ज रकमा देऊन मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक करीत असत. ही आदिवासींची पिळवणूक थांबविण्यासाठी व त्यांच्या शेतीमालाला रास्त भाव देण्यासाठी 'एकाधिकार धान्य खरेदी योजना' शासनाने कार्यान्वित केली. व्यापारी हे आदिवासींना जास्त किंमत देत असल्याचे भासवित असत आणि वजनात व हिशोबात फसवणूक करीत असत. परंतु एकाधिकार योजनेमध्ये आदिवासींना रास्त भाव देण्याचे दृष्टीने त्याच भागातील महत्वाच्या बाजारपेठातील शेतमालाचे चालू भाव लक्षात घेऊन संबंधित जिल्हाधिकारी हे दर निश्चित करतात. त्यामुळे आदिवासींना रास्त भाव मिळतो. पर्यायाने खाजगी व्यापारी, सावकार, दलाल यांच्या तावडीतून सुटका होण्यास महामंडळाची आदिवासींना बहुमोल मदत होते. आदिवासी सहकारी संस्था महामंडळाचे वतीने हा माल खरेदी करते.

आदिवासी विकास महामंडळाने आदिवासी सहकारी संस्थांना उपप्रतिनिधी नेमले आहे.

आदिवासी सोसायट्यांच्या सहाय्याने ७५ तालुक्यांमध्ये खरेदी केंद्रे उघडली आहेत. या केंद्रामार्फत भात, तांदुळ, ज्वारी, भुईमूग, शेंग, तूर, वरई, खुरासनी, तीळ, उडीद, नागली, हरभरा इ. अनुसूचित केलेल्या धान्यांची खरेदी केली जाते. धान्याचे भाव जिल्हाधिकार्यांकडून ठरविले जातात. जवळच्या मोठ्या बाजारातील धान्याचे भाव लक्षात घेऊन हे दर ठरविलेले असतात. आठवड्यातून दोन वेळा भावात बदल करण्याची व्यवस्था करण्यात येते. खरेदीमालाचे वजन, माल व रक्कम शेतकऱ्यांना खरेदी केंद्रावरच दिली जाते.

गौण वनोत्पादनाची खरेदी

शेतीमालाप्रमाणेच हिरडा, चारोळी, डिक, मोहफुले, टोळंबी इत्यादी आदिवासींनी गोळा केलेला गौण वनोत्पादित माल आदिवासी सहकारी संस्था महामंडळांनी निश्चित केलेल्या खरेदी केंद्रावर महामंडळातर्फे खरेदी करतात. जंगलातून गौण वन उत्पादने गोळा करणे हे अतिशय कष्टाचे काम आहे. आदिवासी गौण उत्पादने गोळा करून त्यांची विक्री करीत असत. परंतु त्यांच्या कष्टांच्या तुलनेत व्यापारी त्या वस्तूंना फारच कमी भाव देत होते. आज या मालाला योग्य भाव महामंडळाकडून दिला जातो. गवताच्या व गोंद (डिक) धंद्यात आदिवासींची जेवढी पिळवणूक होत होती तेवढी कुठल्याही शेती व जंगल उत्पादनाच्या धंद्यात होत नाही, या पिळवणुकीपासून आदिवासींचे खऱ्या अर्थाने रक्षण व्हावे, यासाठी आदिवासी विकास महामंडळाचे स्थान महत्वाचे आहे. ठाणे जिल्ह्यात एकाधिकार 'गवत खरेदी'

योजना महत्वाची ठरली आहे. आदिवासींच्या मालकीच्या गवताला त्यामुळे चांगला भाव मिळत आहे.

विद्युत पंपांचा पुरवठा

आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या मालकीच्या जमिनीमध्ये २ किंवा ३ पिके घेता येणे शक्य व्हावे व त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारावी म्हणून शासनातर्फे सन १९७३-७४ सालापासून १०० टक्के अनुदान तत्वावर वीजपंप देण्याची योजना सुरू करण्यात आली. सदर योजनेसाठी खालील अटी घालून देण्यात आलेल्या आहेत :

आदिवासी कास्तकारांकडे २ ते १६ एकर एवढी जमीन असणे आवश्यक आहे व वर्षभर पाणीपुरवठा होईल अशी शेतामध्ये विहीर असावी किंवा जवळपास नदी असावी.

आदिवासींना १०० टक्के अनुदान तत्वावर वीजपंपाचा पुरवठा केला जातो. त्याप्रमाणे त्यांच्या शेतावर विनामूल्य पंप बसवून दिला जातो.

पंपाचे हस्तांतरण करता येत नाही. ही योजना आयुक्त, आदिवासी विकास यांच्यामार्फत राबविण्यात येते. त्यासाठी आवश्यक त्या अजचे नमुने आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांकडे उपलब्ध असतात. तालुका पातळीवर टास्कफोर्स समिती असते व या समितीचे अध्यक्ष संबंधित तालुक्याचे विधानसभा सदस्य/विधान परिषद सदस्य त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र वीजमंडळ व भूजल सर्वेक्षण विभाग यांचे देखील प्रतिनिधी या समितीवर

असतात. लाभार्थीची निवड करण्याचे काम ही समिती करते व निवड झाल्यानंतर अंतिम मंजूरी संचालक, आदिवासी विकास यांच्याकडून दिली जाते. प्रत्यक्षात पंपांची खरेदी व ते आदिवासींच्या शेतावर बसविण्याचे काम महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळातर्फे केले जाते. प्रकल्प अधिकारी यांच्याकडून लाभार्थीची अंतिम यादी महामंडळाकडे दिली जाते व त्याप्रमाणे त्यांच्या शेतावर पंप बसविण्याचे काम महामंडळामार्फत केले जाते. आदिवासी लाभधारकांचा या योजनेमध्ये सहभाग असावा असे केंद्र सरकारने कळविले होते. त्यास अनुसरून आता २ ते १० एकरावरील व १६ एकरापर्यंत जमीन असणाऱ्या कास्तकारांना ५०० रूपये एवढा आर्थिक सहभाग दिला जाईल.

तेलपंपाचा पुरवठा

जेथे वीज उपलब्ध नाही वा नजिकच्या काळामध्ये म्हणजे एक ते दोन वर्षांमध्ये विद्युत पुरवठा होऊ शकणार नाही अशा भागातील आदिवासी कास्तकारांना वीजपंपाऐवजी तेलपंप पुरविण्याची योजना या विभागामार्फत १९७६-७७ सालापासून राबविण्यात येत आहे. ही योजना देखील वीजपंपाच्या धर्तीवर व अटीवरच राबविण्यात येते. या योजनेनुसार २ ते १० एकर जमीन असणाऱ्या कास्तकारांना २५० रूपये व १० एकरावरील ते १६ एकरापर्यंत जमीन असणाऱ्या कास्तकारांना ५०० रूपये एवढी रक्कम त्यांचा सहभाग म्हणून सोसावा लागणार आहे.

* * *

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना- आढावा

१	कृषी व संलग्न सेवा	योजनांची संख्या	एकूण अंतिम
	१ पीकसंवर्धन	१९	
	२ फलोत्पादन	८	
	३ मृद व जलसंधारण	४	
	४ पशुसंवर्धन	२४	
	५ दुग्धव्यवसाय	१३	
	६ मत्स्यव्यवसाय	९	
	७ वने	१६	
	८ सामाजिक वनीकरण	७	
	९ पणन, भांडारे व वखारी	२	
	१० सहकार	२८	
		१३०	१३०
२	ग्रामीण विकास		
	१ रोजगार व इतर कार्यक्रम	४	
	२ जमीन सुधारणा	२	
	३ सामूहिक विकास	१	
		७	१३७
३	विशेष क्षेत्रीय कार्यक्रम	आदर्श गांव योजना	२
			१३९
४	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	लघुपाटबंधारे	
	१ सहकार	१	
	२ पूरनियंत्रण	३	
		४	१४३
५	विद्युत विकास	उर्जा विकास	७
	१		१५०
६	उद्योग व खनिजे		
	१ ग्रामीण लघुउद्योग	८	
	२ ग्रामीण लघुउद्योग (शिक्षण)	२	
	३ ग्रामीण लघुउद्योग (सहकार)	४	
		१४	१६४
७	रस्ते विकास		
	१ रस्ते आणि पूल	१४	
	२ अंतर्गत जलवाहतूक	१	
		१५	१७९
८	सामान्य आर्थिक सेवा	स्थानिक विकास (पर्यटन)	२
	१		१८१
९	सामाजिक व सामूहिक सेवा		
	१ प्राथमिक शिक्षण	३३	
	२ माध्यमिक शिक्षण	१०	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना- आढावा

१	कृषी व संलग्न सेवा	योजनांची संख्या	एकूण अंतिम	
	३ इतर शैक्षणिक कार्यक्रम	६		
	४ जिल्हा प्राथमिक प्रकल्प	१		
	५ तांत्रिक शिक्षण	९		
	६ क्रीडा व युवक कल्याण	१२		
	७ कला संस्कृती	१		
	८ सार्वजनिक आरोग्य	२६		
	९ सार्व.आरोग्य अनुशेष	३		
		१०१	२८२	
१०	पाणीपुरवठा			
	१ ग्रामीण पाणीपुरवठा	७		
	२ जलनिःसारण	२		
		९	२९१	
११	गृहनिर्माण			
१	गृहनिर्माण (जिल्हा योजना)	७	२९८	
१२	नगरविकास	नगरविकास (जिल्हा योजना)	३	३०१
१३	मागासवर्गीयांचे कल्याण			
	१ आदिवासींचे कल्याण	४		
	२ शिक्षण	८		
	३ आर्थिक उन्नती	४		
	४ इतर योजना	६		
	५ समाज कल्याण	६		
	६ महिला व बालकल्याण	२		
	७ कामगार कल्याण	३२		
		६२	३६३	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

१) कृषि व संलग्न सेवा

अ. पीकसंवर्धन
१. तालुका बीज गुणनक्षेत्र-क्षेत्र-सिंचन व एस.एन.डी.एफ.एस.च्या सोयी निमोण करणे
२. एकात्मिक भात विकास कार्यक्रम
३. सधन कापूस विकास कार्यक्रम
४. नील हरित शेताळ निर्मितीत वाढ करणाऱ्यासाठी योजना
५. सुधारित शेती अवजार व साहित्य स्वरेदी करणाऱ्यासाठी अनुदान
६. कडधान्य विकास कार्यक्रम
७. तेलबिया उत्पादन कार्यक्रम (के.पू.यो.)
८. विशेष अन्नधान्य उत्पादन कार्यक्रम (भात)
९. विशेष अन्नधान्य उत्पादन कार्यक्रम (रागी)
१०. राज्याचा तेलबिया उत्पादनाचा विशेष कार्यक्रम
११. तुषार व ठिबक सिंचन
१२. आदिवासी शेतकऱ्यांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यासाठी ऊस लागवडीसह अशेसहस्य देण्याची योजना
१३. पीक संरक्षण मोहीम
१४. धान्य संरक्षण मोहीम
१५. तेलबिया उत्पादन विकास कार्यक्रम
१६. तावाय रोगाच्या प्रतिकारासाठी अशेसहस्य
१७. आदिवासींना मिनीकिट्सचे वाटप
१८. नवीन विहिरीसाठी अशेसहस्य
१९. तृण धान्य विकासासाठी एकात्मिक कार्यक्रम
ब. फलोत्पादन
१. लहान व सीमांतिक शेतकऱ्यांना फलोत्पादन विकासाकरिता भाडवली अनुदान (अ) रुप अनुदान
२. फळवाटीकाचे बळकटीकरण
३. भावती बोर, आबा व काजू आडाचे पुनरुज्जीवन
४. आदिवासी प्रशिक्षण केंद्र
५. भाजीपाल्याचा विकास
६. फळ प्रक्रियेला अशेसहस्य (कृषी प्रक्रीया)
७. फळसंरक्षण मोहीम
८. आदिवासी शेतकऱ्यांना कलमांचे प्रशिक्षण
क. मृद व जलसंधारण
१. संधारण, कडा उभारणी, उतार सुधारणा इत्यादीद्वारे भूविकास (कृषी व पट्टम)
२. सर्वोत्तम पाणलोट विकास कार्यक्रम/मृदसंधारणासाठी फलोत्पादन (कृषी व पट्टम)
राज्यपूल
३. प्रादेशिक अनुशेष
४. आदर्श गाव कार्यक्रम
५. मृदसंधारणासाठी वनीकरण (म.व.व.वि.)
ड. पशुसंवर्धन
१. पशुधन पर्यवेक्षक प्रशिक्षण
२. पशुवैद्यकीय महाविद्यालयातील आदिवासी विद्यार्थ्यांना विभावेतन
३. पशुवैद्यकीय दवाखाने/पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्राची स्थापना व बांधकाम
४. पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्र/ग्राम आधारभूत केंद्र व कृषीम रेतन उप केंद्राचा दर्जा वाढविणे
५. पशुवैद्यकीय प्रथमोपचार केंद्राची स्थापना करणे
६. लाळ व स्वरुकट रोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनुदान
७. पशुपेदास क्षेत्र जमीन विकास कामे करणे व पशुसाठी गोठ बांधणे
८. ग्राम आधारभूत केंद्र/प्रादेशिक कृषीम रेतन केंद्राची स्थापना करणे
९. जिल्हा कृषीम रेतन केंद्राची स्थापना व वाढ करणे. वळुसाठी गोठे व उमारी बांधणे
१०. वळु योजनेखाली संकरित वळु पुरवठा
११. एस.एल.पी.खाली संकरित कालवडी जोपासण्यासाठी सधस्य
१२. स्वाजगी पशुवैद्यक पटवीधर व इतर संशामाफत पशुसंवर्धन सुविधा (कृषीम रेतन) उपलब्ध करणे
१३. प्रकषित कुक्कुट विकास गटाजवळ निवासी व बिगर निवासी उमारी बांधणे
१४. प्रसिध्दी व सामूहिक प्रचार

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

१) कृषि व संलग्न सेवा	१७. लहान शेतकरी/सामाजिक शेतकरी व अनु जाती/जमातींना बढक सवाचे वाटपकरणे
	१८. फिरत्या पशुवैद्यकीय दवाखान्याची स्थापना
	१७. तलगाचे गट वाटप
	१८. दुधाळ व सकरित गाडेचे वितरण
	१९. पशुवैद्यकीय दवाखान्यांना शीतपेट्याचे वितरण
	२०. गिल्हा पशुसंवर्धन उपसंचालकाचे कार्यालयाचे बळकटीकरण
	२१. विशेष पशुधन पैदास कार्यक्रम (मेघ)
	२२. शेळ्याचे गटवाटप
	२३. दुधाळ जनावरांना खाद्य व औषधी पुरवठा यासाठी सवलत
	२४. वैरण विकास प्रायोगिक कार्यक्रम
	३. दुग्धव्यवसाय विकास
	१. दुध सह. संस्था/संघटना/दुध उत्पादक संस्था/संव/महासंघांना अर्थसहाय्य (अ) व्यवस्थापकीय अनुदान
	२. आकड भाषण म्हशीचा पुरवठा (वाहतूक व पोषणासाठी अनुदान)
	३. दुधाळ जनावरे/देशी गारीचा पुरवठा
	४. अनु. जाती/जमाती/आर्थिक दृष्ट्या दुबल घटकाने शेतकरी कुटुंबासाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम
	५. उच्च पैदास क्षमता असलेल्या म्हशीच्या एक वर्षाच्या रेडकाचा मुंबईच्या तबेल्यातून पुरवठा
	६. सकरित गाडेचा पुरवठा
	७. शासकीय दुध योजना, गोंदिया (भंडारा)
	८. शासकीय दुध योजना, धुळे
	९. शासकीय दुध योजना, ठाणे
	१०. शासकीय दुध योजना, अहमदनगर
	११. शासकीय दुध योजना, चंद्रपूर
	१२. शासकीय दुध योजना, गडचिरोली
	१३. दुध सहकारी संस्था/संघाला दुध वाहतूकीसाठी अर्थसहाय्य
	३. मत्स्यव्यवसाय
	१. मत्स्यबीज उत्पादन शेतीची स्थापना
	२. मिमर्याचा पाण्यातील मत्स्यव्यवसाय विकास
	३. मत्स्यमार तरुणांना प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना
	४. अवरुद्ध पाण्यातील मत्स्य संवर्धन
	५. मत्स्यव्यवसाय उपयोगी आवश्यक सामग्रीच्या स्वरेदीसाठी अर्थसहाय्य
	६. मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांचा विकास
	७. मत्स्यमार विकास अभिकरणाची स्थापना
	८. मत्स्यमारांना विमा द्यायची भरण्यासाठी अनुदान
	९. अवकारी कराची प्रत्यूती
	३. वन
	१. वन दळणवळण
	२. मध्यवर्ती रोपवाटिकांची स्थापना
	३. क्षेत्रीय कर्मचारी व कामगारांना सुखसोयी
	४. औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या जाडांची लागवड
	५. निकृष्ट वनाचे पुनर्वनीकरण
	६. मृद सधारणाकरिता वनरोपण
	७. राज्य नदी खोरे प्रकल्पातील जलोत्सार क्षेत्रात मृद सधारणाचे अभियांत्रिकी कामे
	८. फिरकोळ जंगल उत्पादनाचा विकास
	९. वैरण सधन सफतीचा विकास
	१०. वेकपोस्ट बांधणे
	११. स्वाजगी रोपवाटिकांची स्थापना
	१२. जलग्रहण क्षेत्रात वनरोपण
	१३. औद्योगिक व व्यापारी लाकडाच्या साठवासाठी गोडावून बांधणे
	१४. बी-पेरणी पुनुरुज्जीवन
	१५. विहिरी/वनतळी बांधणे
१६. आदिवासी क्षेत्रात पिण्याची पाण्याची सोय	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

१) कृषि व संलग्न सेवा

३. सामाजिक वनीकरण
१. नवीन तालुकायासाठी तालुका युनिट निर्माण करणे
२. भट लागवड (संज्य पूल)
३. अनु. जमाती आणि लहान व सीमांतिक शेतक-यांच्या जमिनीवर वनीकरण (के.पू.यो.)
४. पाणी असलेल्या निवडक स्वा.जमी जमिनीवर आडाची लागवड (के.पू.यो.)
५. पाणी असलेल्या निवडक स्वा.जमी जमिनीवर आडाची लागवड (के.पू.यो.)
६. किमान रोपमळे (के.पू.यो.)
७. आदिवासीकडून रोपवाटीकांची निमिती/विराणे गोळा करणे
७. पणन, आडाई व वखारी
१. पणन संस्थाना व्यवस्थापकीय अनुदान भाग आडवल अनुदान व प्रचार प्रशिक्षणी यासाठी अर्थसहाय्य
२. आदिवासी क्षेत्रातील नियतकालिक बाजार विकासासाठी अर्थसहाय्य
३. कृषी उत्पादन बाजार समितीला शीतगृह व विपणन आरवा विकासाकरिता अर्थसहाय्य
४. शासकीय गोदामाचे बांधकाम
९. सहकार
१. आदिवासी विकास संस्थाना ट्रक स्वरेटीसाठी अर्थसहाय्य
नवीन सहकारी साखर कारखान्यांना भाग आडवल
३. बुडीत कजे गमाजळीसाठी ग्रामीण सहकारी पतसंस्थाना सहाय्यक अनुदान
४. लहान व सीमांतिक शेतक-यांना त्याज अनुदान
५. आदिवासी सहकारी संस्थांचे भाग स्वरेटीसाठी ७ वर्षीय त्याजमुक्त कजे
६. अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती व वनवर्धनांना त्याज अनुदान
७. बुडीत कजे गमाजळीसाठी अर्थसहाय्य
८. आदिवासी शेतक-यांसाठी त्याजासाठी अनुदान
९. प्राथमिक मध्यवर्ती सहकारी ग्राहक भांडारना भागआडवल अनुदान
१०. आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थेच्या आदिवासी सभासदांना ५ टक्के त्याज अनुदान
११. प्राथमिक मध्यवर्ती सहकारी ग्राहक भांडारचे भाग स्वरेटी करण्यासाठी ७ वर्षीय त्याजमुक्त कजे
१२. सहकारी सुागिरण्याचे भागआडवल स्वरेटीकरिता आदिवासींना सहाय्य
१३. लहान व सीमांतिक आदिवासी शेतक-यांना सहकारी साखर कारखान्याचे भाग स्वरेटी करण्यासाठी अर्थसहाय्य
१४. साखर कारखान्यांत्यातीरित कृषी उत्पान्नांवर प्रक्रीया करणा-या संस्थाना भाग आडवल
अ. मिनिम व प्रोसिम युनिट
ब. उतर प्रक्रीया उद्योग युनिट
१५. शहरी क्षेत्रातील सहकारी ग्राहक भांडारना अर्थसहाय्य (घाऊक भांडार)
१६. आदिवासी विविध सहकारी संस्थाना सस्त-भावाची दुकाने चालवण्यासाठी व्यवस्थापकीय अनुदान
१७. अनुसूचित जाती/जमाती व नववर्धनांना खातटी कजे
१८. आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थाना मत्स्यविषयक कार्यक्रमासाठी व्यवस्थापकीय अनुदान/भागआडवल
१९. उत्पादन प्रोत्साहन योजना
२०. आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थाना भाग आडवल
२१. आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थांच्या पुनरुज्जीवनासाठी व्यवस्थापकीय अनुदान
२२. गोदामासाठी अनुदान
२३. गोदामासाठी कजे
२४. ग्राहकोपयोगी वस्तुचे आदिवासी क्षेत्रात वितरण
२५. गोदामाच्या सोयीसाठी अर्थसहाय्य
२६. गोदामासाठी अर्थसहाय्य (अशत: एन.सी.डी.सी. पुरस्कृत)
२७. आदिवासी विकास महामंडळाला गोदाम बांधकाम स्वरेटीसाठी अर्थसहाय्य
२८. आदिवासी सहकारी सोसायटीस भागआडवल
२९. आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पुनरुज्जीवनासाठी भागआडवल स्वरेटी
१. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम
२. अवषणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम
३. रोजगार हमी योजना
४. जवाहर रोजगार योजना
५. एकात्मिक ग्रामीण उजे कार्यक्रम

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

२) ग्रामीण विकास	जमीन सुधारणा
	१. कमाल जमीन धारणांतच्यो अतिरिक्त जमिनी दिलेल्या अभियंतांकिताना अर्थसहाय्य
	२. दुमाला जमीन पुनः प्रस्थापनासाठी आदिवासींना अर्थसहाय्य
	३. कुळ कायद्यातगत आदिवासी कुळांना जमीन स्वरेदीसाठी अर्थसहाय्य
	सामूहिक विकास
१. ग्रामीण सफाई कार्यक्रम नियमित	
२. स्मशानभूमी, दफनभूमीसाठी जमीन संपादन व विकास	
३) विशेष क्षेत्रीय कार्यक्रम	आदर्श गांव योजना (राज्य)
	१. जोगरी क्षेत्र विकासाकरिता विशेष कार्यक्रम जिल्हा स्तर/ राज्य पूल (नियोजन विभाग)
	२. भंडीवरेली जिल्हा व वदपूर, धुळे, सततगाळ, भंडारा व नांदेड जिल्ह्यांच्या निवडक भागांसाठी विशेष कृती कार्यक्रम (जिल्हा स्तर/राज्य पूल) (आदिवासी विकास विभाग)
	मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प
	१. मोठे पाटबंधारे प्रकल्प (अनुषंगसारखे)
	१. शेटे मोडावरी (नाशिक, औरंगाबाद, अहमदनगर)
	२. सुसो (ठाणे)
	३. भातसा (ठाणे)
	४. गोशीखुंदे (वदपूर, नागपूर, भंडारा)
	५. पुनद (नाशिक)
४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२. पुनर्वसन
	३. मध्यम पाटबंधारे
	१. अनेर (धुळे)
	२. अतरगाव (सततगाळ)
	३. लमाणसराड (वदपूर)
	४. वादरी (ठाणे)
	५. बोरगाव (सततगाळ)
	६. देवली (धुळे)
	७. आळंदी (नाशिक)
	८. टरणवारी (नाशिक)
	९. करवाप्या नाला (भंडीवरेली)
	१०. जोगरीगाव (वदपूर)
	११. वेण्णानदी (भंडीवरेली)
	१२. नागन (धुळे)
	१३. दरा (धुळे)
	१४. पकडीगुडूम (वदपूर)
	१५. कोराडीनाला (धुळे)
५) लघुपाटबंधारे	अ. पाटबंधारे विभाग
	१. लघुपाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) २५० हेक्टरवरील
	२. कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे, राज्यक्षेत्र २५० हेक्टरवरील
	३. उपसा जलसिंचन (राज्यक्षेत्र)
	४. लघुपाटबंधारे (अन्वेषण व सव्हेक्षण)
	५. कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे (अन्वेषण)
	६. लघुपाटबंधारे प्रकल्पांखाली जाणाऱ्या वन जमिनीच्या बदल्यात पर्यायी वनीकरण करणे
	७. विशेष लघुपाटबंधारे दुरुस्ती
	८. लघुपाटबंधारे (जिल्हा अनुषंग)
	९. लघुपाटबंधारे (२५० हेक्टरवरील) (राज्यपूल)
	१०. सिमेंट प्लग व भूमिगत बंधारे
	ब. जलसंधारण विभाग
	१. लघुपाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) (१०१ ते २५० हेक्टर)

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

	२. उपसा जलसिंचन (१०१ ते २५० हेक्टर)	
	३. लघुपाटबंधारे (जिल्हा अनुशेष)	
	४. लघुपाटबंधारे (१०१ ते २५० हेक्टर)	
	क. ग्राम विकास विभाग	
	१. लघुपाटबंधारे (स्थानिक क्षेत्र)	
	२. अयशस्वी विहिरींना अनुदान (स्थानिक क्षेत्र)	
	३. कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे (स्थानिक क्षेत्र)	
	४. उपसा जलसिंचन	
	५. तुडुंब बांधणे (स्थानिक क्षेत्र)	
	६. मालमजारी तलावाचे बांधकाम व दुरुस्ती	
	७. लघुपाटबंधारे (स्थानिक क्षेत्र) (जिल्हा अनुशेष)	
	८. लघुपाटबंधारे (सहकार क्षेत्र)	
	९. सहकारी उपसा सिंचन योजनांना आगगाडवलासाठी अर्थसहाय्य	
	पूरनियंत्रण	
	१. जलप्रदाय क्षेत्र विकास कार्यक्रम	
	२. आयाकट विकास	
	३. पूरनियंत्रणाची कामे	
	६. विद्युत विकास	उर्जा
		१. उर्जा अपारंपारिक साधने
		२. ३३ क्वी.वॉट व पध्दती सुधारणा.
		३. ग्रामीण विद्युतीकरण
		४. नियमित विकास योजना
		५. यंत्रणा सुधारणा
		६. दुरिजन वस्ती/आदिवासी वस्तीचे विद्युतीकरण
	७. अनुशेष दूर करण्यासाठी तरतूद	
७. उद्योग व स्थाने	ग्रामीण लघु उद्योग (उद्योग विकास)	
	१. रेडीम उद्योग	
	२. सहकारी औद्योगिक वसाहती	
	३. दस्तकला व्यवसाय विकास	
	४. सुशिक्षित बेकारांना बीज भांडवल सहाय्य	
	५. जिल्हा उद्योग केंद्रे छोटेसा उद्योग घटककारिता कर्ज योजना	
	६. उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम	
	७. मधुमक्षिकापालन	
	८. छोटेसा उद्योगांचे संवेक्षण	
	ग्रामीण लघु उद्योग (शिक्षण विभाग)	
	१. सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम	
	२. एनएफडीसी माफेत सुशिक्षित बेरोजगारांना अर्थसहाय्य	
	ग्रामीण लघु उद्योग (सहकार व तंत्रोद्योग विभाग)	
	१. आर्थिक सहकारी संस्थांना आगगाडवल अर्थसहाय्य	
	२. गट पातळीवरील ग्रामीण कारागिरांकरिता बहु उद्देशीय सहकारी संस्थांना (बलुतेदार संस्था) (अर्थसहाय्य)	
	३. मागासवर्गीय यंत्रणा सहकारी संस्थांचे भाग स्वरेती करण्यासाठी अर्थसहाय्य	
	४. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना जनता साठी-घोतीचे वाटप	
	मोठे व मध्यम उद्योग	
	१. सहकारी सूत गिरण्यांना आग गाडवल	
	२. सहकारी सूत गिरण्यांच्या आदिवासी सदस्यांना आगगाडवल स्वरेती करण्यासाठी कर्ज व अनुदान	
	३. उत्तर प्रक्रिया उद्योगांना आग गाडवल	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

८. रस्ते विकास	उपशीष- रस्ते व पूल
	१. सऱ्य मलमामे
	२. सऱ्य मलमामे (अनुशीष)
	३. गिल्ल व उतर रस्ते
	४. किमान गरजा कार्यक्रमामाखाली रस्ते
	५. किमान गरजा व्याप्तीरिवत विशेष कृती कार्यक्रमामाखाली उतर रस्ते
	६. आते दुर्गम आगाला जोडणारे रस्ते
	७. आदिवासी वस्त्यांना जोडणारे रस्ते
	८. कालकरी वस्त्यांना जोडणारे रस्ते
	९. रक्षसामुग्री व भूसंपादन
	१०. साकवाचे बाधकाम
	११. गिल्ल रस्त्यातील अनुशीष दर करणे
	१२. गावा क्षेत्रातील रस्ते विकास
	१२. वॉर्डर रोड ऑगनायझेशन मार्फत रस्ते विकास
	१. भऱस
	२. गडविशेली
	१३. आश्रमशाळांना जोडणारे रस्ते
	१४. प्राथमिक आरोग्य केंद्र/ उपकेंद्रांना जोडणारे रस्ते
	अंतर्गत जलवाहूक
	१. नदीतील वाहूकीसाठी लॉव खरेदीसाठी गिल्लपरिषदेला अनुदान
९. सामान्य आर्थिक सेवा-	स्थानिक विकास कार्यक्रम
	पर्यटन
	अ. १. आदिवासीकरिता सारखा वाधणे
	२. वन पर्यटन, विखलदरा
	सामान्य शिक्षण
	अ. प्राथमिक शिक्षण
	१. प्राथमिक शाळांना साठीलवार अनुदान
	२. प्राथमिक शाळांना १४ टक्के साठीलवार (अनुदान)
	३. प्राथमिक शाळांमध्ये बालवाड्या उघडणे
	४. फिर्त्या प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांच्या निसुत सारखी गि.प.ना अनुदान
५. दिनांक ३० सप्टेंबर, १९८६ नंतर उघडलेल्या प्राथमिक शाळांना साठीलवार अनुदान	
६. गिल्लस्तरीय बालभवनाना अनुदान	
७. मुलींची पटसख्या बाळविण्यासाठी शिक्षकांना उत्तेजनाची पारितोषिके	
१०. सामाजिक व सामुहिक सेवा	८. विस्तार अधिकार्यांची शिक्षण/गट शिक्षण अधिकारी अतिरिक्त पदे नियुक्ती करणे
	९. शाळा समूहवा विस्तार करणे
	१०. १ ते १४ वयोगटातील मुलासाठी अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम
	११. प्राथमिक शाळांतून फुरतकपेढवा उघडणे
	१२. शैक्षणिकदृष्ट्या मागास आगालील प्राथमिक शाळांतील अनु. जाती/जमाती विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती
	१३. प्राथमिक शाळांच्या उमारती अपुणे बाधकामासाठी गिल्ल परिषदेला अनुदान
	१४. गि.प.च्या प्राथमिक शाळांमध्ये विण्याच्या पाण्याची सोय व स्वच्छतागृहे बाधणे
	१५. प्राथमिक शाळांच्या उमारती बाधण्यासाठी गिल्ल आगीण विकास प्राधिकरणांना अर्थसहाय्य
	१६. प्राथमिक/माध्यमिक शिक्षकांकरिता निवारस्थानाचे बाधकाम
	१७. गि.प.शाळांतील प्राथमिक शिक्षकांसाठी निवारस्थाने
	१८. दिनांनुदानित स्वागती प्राथमिक शाळांना अनुदान
	१९. शाळा नसलेल्या खेडगात नवीन शाळा उघडणे व प्राथमिक शाळा शिक्षकांच्या नेमणूकीसाठी गिल्ल परिषदेला अनुदान
	२०. आदिवासी मुलींना उपस्थिती प्रत्ता
२१. प्राथमिक शाळा शिक्षकांच्या नेमणूकीकरिता गिल्ल परिषदेला सुधारीत नियमाप्रमाणे अनुदान	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

	२२. विद्यार्थी संख्येच्या नैसर्गिक वाढीमुळे वाढणा-या प्राथमिक शाळांच्या विस्तार कार्यक्रमासाठी नगरपालिका शाळांमधून/समित्या यांना अनुदान	
	२३. अप्रेशन ब्लॉक वीडे सी जनेसाठी प्राथमिक शाळांना अनुदान	
	२४. एक-शिक्षकी प्राथमिक शाळेचे द्वि-शिक्षकी शाळेत रूपांतर करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान	
	२५. नैसर्गिक वाढीमुळे प्राथमिक शिक्षकांच्या नियुक्तीकरिता जिल्हा अनुदान (टीव- या व्याप्त जिल्हा अनुशेष व्यय रु.२०-२३ लाखता समावेश आहे.)	
	२६. अति दुर्गम भागात नवीन शाळा उघडणे	
	२७. शाळा नसलेल्या खेड्यात नवीन शाळा उघडणे	
	२८. अंगरी आणि दुर्गम भागात नवीन शाळा उघडणे व शिक्षकांची नियुक्ती	
	२९. प्राथमिक शाळांची विशेष दुरुस्ती	
	३०. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांसाठी निवारी माग्याचे बांधकाम	
	३१. विद्यार्थ्यांना गणवेश वाढवणे	
	३२. केंद्रीय प्राथमिक शाळांची स्थापना	
	३३. जिल्हा प्राथमिक शिक्षण मंडळाची स्थापना	
	ब. माध्यमिक शिक्षण	
	१. शासकीय विद्याभिकेतनवा विकास	
	२. जिल्हा स्तरीय माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचे बळकटीकरण	
	३. अशासकीय माध्यमिक शाळांचा विकास व विस्तार अतिरिक्त तुकड्या उघडणे (सामध्ये रु.३४.८८ लाखता जिल्हा अनुशेषाच्या व्याप्तीत समावेश आहे.)	
	४. नवीन अशासकीय माध्यमिक शाळा उघडणे. विना अनुदानित माध्यमिक शाळांचे रूपांतर अनुदान माध्यमिक शाळेत करणे	
	५. माध्यमिक शाळेत पुस्तकपेढ्या उघडणे	
	६. उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा कनिष्ठ महाविद्यालय विकास अतिरिक्त विभाग उघडणे (टीव- सामध्ये रु.४.९६ लाखता जिल्हा अनुशेष व्याप्तीत समावेश आहे.)	
	७. माजी शासकीय माध्यमिक शाळांचा विस्तार व विकास (अतिरिक्त वग) उघडणे	
	८. माजी शासकीय शाळांचा विकास व विस्तार (प्रयोगशाळा परिवार नियुक्ती)	
	९. माजी शासकीय माध्यमिक शाळांच्या उभारणी बांधकामासाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान	
	१०. विना अनुदानित शाळांना तदर्थ अनुदान	
	११. सुधारित नियमाप्रमाणे अशासकीय माध्यमिक शाळेला अतिरिक्त कर्मचारी वग	
	क. उतर शैक्षणिक कार्यक्रम	
	१. विस्तार अधिक-यांना शिक्षणासाठी सेवातर्गत प्रशिक्षण	
	२. राज्यातील आदिवासी क्षेत्रात उभारी भाषेतील शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे	
	३. उ.१ ते २ व्या आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी आदिवासी बोलीतील साहित्य निर्मिती	
	४. विना अनुदान शैक्षणिक संस्थेत शिक्षकांच्या आर्थिकदृष्ट्या मागास विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सवलती	
१०. सामाजिक व सामुहिक सेवा	५. १२ वी परीक्षेच्या मुर्लीना मोफत शिक्षण फी वा परतावा	
	६. आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन	
	७. आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सवलती	
	८. आदिवासी शिक्षणासाठी मार्गदर्शन प्रकल्प	
	ड. प्रौढ शिक्षण	
	१. जनशिक्षण नित्यास केंद्राचे बळकटीकरण	
	२. संपूर्ण साक्षरता मोहीम	
	इ. जिल्हा प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प	
	१. सामाजिक सुरक्षिततेतून जिल्हा प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प (जागतिक बँक प्रकल्प)	
	तांत्रिक शिक्षण	
	१. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार + २ स्तरावरील व्यावसायिक शिक्षण	
	२. माध्यमिक शाळातपूर्व तांत्रिक शिक्षण मधील सवलतीची वाढ करणे	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

१०. सामाजिक व सामुहिक सेवा	३. विभागीय असमतील दूर करणे
	४. शासकीय तंत्र निकेतनासाठी जमीन संपादन करणे
	५. माध्यमिक तंत्रशाळांसाठी उभारत बांधणे
	६. मुख्याध्यापक व इतरांचे निवासस्थान बांधणे
	७. प्रशिक्षण प्रमाणपत्र देणे
	८. ग्रंथालय विकास
	९. नवीन शासकीय तांत्रिक माध्यमिक शाळा उघडणे
	क्रीडा व युवक कल्याण
	१. प्रत्येक गावात व्यायाम शाळा स्थापन करणे व क्रीडामणाचा विकास
	२. जिल्हा मार्गदर्शक कार्यक्रम व जिल्हा मार्ग केंद्राची स्थापना
	३. क्रीडामणाचा विकास
	४. व्यायामशाळांचा विकास
	५. शैक्षणिक संस्थाना विविध स्वेच्छाचे साहित्य पुरवणे
	६. सामाजिक सेवा शिबिरांचे संघटन
	७. ग्रामीण/नागरी भागातील स्वयंसेवी युवक मंडळांना आर्थिक सहाय्य
	८. मानधन तत्वावर आधारित मार्गदर्शक केंद्राची स्थापना
	९. विस्तृत सहभागासाठी विविध कार्यक्रम राबविणे
	१०. क्रीडा व स्वेच्छाच्या विकासासाठी एकल स्वेच्छा जिल्हा क्रीडा संघटनांना अर्थसहाय्य
	११. जिल्हा क्रीडा कार्यालयाचे बळकटीकरण
१२. नवीन क्रीडापटूंना तज्ञ मार्गदर्शन	
कला व संस्कृती	
१. कला व संस्कृती	
२. सांस्कृतिक/ग्रामपंचायत वाचनालयांना अनुदान	
११. सांस्कृतिक आरोग्य, राज्यस्तरीय योजना	वैद्यकीय शिक्षण व औषधदल्ये
	१. बी.जे.वैद्यकीय महाविद्यालय, पुणे येथे आदिवासी संशोधन केंद्राची स्थापना
	सांस्कृतिक आरोग्य, राज्यस्तरीय योजना
	१. एड्स नियंत्रण कार्यक्रम
	२. राष्ट्रीय हृत्तीरोम नियंत्रण कार्यक्रम
	३. हृत्तीरोम नियंत्रण कार्यक्रम
	४. नेत्र रुग्णालयाची स्थापना
	५. ग्रामीण आरोग्य मार्गदर्शकना औषध पुरवठा व त्याच्या मानधनात वाढ करणे.
	६. कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम
	७. राष्ट्रीय मलेरिया निमूलन कार्यक्रम (डेल्टा मेशीन स्वरेदी)
	८. पल्स पोलीओ कार्यक्रम
	९. मलेरिया कॉर्बेट योजना
	१०. स्टेडयापाड्यात स्वयंसेवकांची नियुक्ती
	११. व्हीटीमिन अ. व आ. आर. एस. स्वरेदी
	सांस्कृतिक आरोग्य जिल्हास्तरीय योजना (नियमित)
	१. जिल्हा रुग्णालये व दवाखाने (अशैक्षणिक) सुविधेत वाढ
	२. राष्ट्रीय हिवताप निमूलन कार्यक्रम
	३. प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र/ग्रामीण रुग्णालयाच्या बांधकामाचा अनुशेष
	४. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक आरोग्य पथके, (मिनी वी.एच.सी.), फिरती आरोग्य पथके, मिनी वीएचसी, फिरती आरोग्य पथके व उपकेंद्रे, पथके, शिबिरे इ.ची स्थापना
	५. प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे बळकटीकरण
६. उपकेंद्राची स्थापना	
७. मानसेवी अशकालीन महिला प्रसविकेच्या मानधनात वाढ	
८. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या सुविधेत वाढ	

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

	१. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वाढणे तदनुषंग
	१०. प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्राची देखभाल व दुरुस्ती
	११. अन्नपत्रिकांच्या औषधपूरवठा
	१२. ग्रामीण रज्ज्मालयाकडच्या अतिरिक्त कर्मचाऱ्यां पुरवणे
	१३. ग्रामीण रज्ज्मालयाची स्थापना व दुरुस्ती
	१४. आश्रमशाळातील मुलांची वैद्यकीय तपासणी
	१५. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या औषधी अनुदानात वाढ
	१६. ग्रामीण रज्ज्मालयाच्या औषधी अनुदानात वाढ
	१७. ग्रामीण रज्ज्मालयातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे स्थलांतर
	१८. उपकेंद्राच्या औषधी अनुदानात वाढ
	१९. वट उद्देशीय कर्मचारी (पुरुष) पदांची निर्मिती
	२०. ग्रामीण रज्ज्मालयात आहार सुविधा पुरवणे
	२१. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये आहार सुविधा पुरवणे
	२२. लष्करीदान योजना
	२३. कॅन्सर, मद्यारोग, एडस इत्यादीकरिता प्रशमोपचार केंद्रे
	२४. राज्यातील आसुतीदिक दवाखान्यातील सुविधांमध्ये वाढ करणे
	२५. नवीन आसुतीदिक दवाखाने स्थापन करणे
	२६. आसुतीदिक दवाखान्याचे वाढकाम
	सांख्यिक आरोग्य अनुशेष
	१. आरोग्य उपकेंद्राच्या वाढकामाचा अनुशेष दूर करणे
	२. विभागीय अनुशेष दूर करणे. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या मुख्य उमास्ती व कर्मचारी निवासगृह बांधणे
	३. सामूहिक आरोग्य केंद्राच्या मुख्य उमास्ती/व कर्मचारी निवास वाढकाम अनुशेष दूर करणे व साहित्य पुरवठा
	अ. नागरी पाणीपुरवठा (राज्य-पूल)
	१. नगरपालिकांची पाणीपुरवठा योजना
	२. नागरी पाणीपुरवठा कार्यक्रमातील अनुशेष दूर करणे
	ब. ग्रामीण पाणीपुरवठा
	१. नव्वड पाणीपुरवठा योजना (स्वास उपाय) (जिल्हा परिषद) (स्थानिक क्षेत्र)
	२. नव्वड पाणीपुरवठा योजना (स्वास उपाय) (म.पा.पू.व ज.नि.म.) (राज्यक्षेत्र)
१२. पाणीपुरवठा व स्वच्छता	३. नलिका विहिरी जी.एस.डी.ए.ची नलिका विहिरी स्वणण्याची कामे
	४. विहिरीचे बांधकाम (साधे उपाय)
	५. नलिका विहिरीवर तीजपत्र बसविणे
	६. हातपत्र दुरुस्तीसाठी साहित्य-तदनुषंग टूक, जीव शांती खरेदी
१२. पाणीपुरवठा व स्वच्छता	७. जागतिक बँकेच्या सहकार्याने ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम (स्टेट सेक्टर)
	क. जलनिःसारण व स्वच्छता (ग्रामीण)
	१. रस्त्याच्या कडेची गटारे बांधणे
	२. नियमित कार्यक्रम
	अ. ग्रामीण गृहनिर्माण (जिल्हा) (म.नि. व वि.स.विभाग)
	१. आयुर्वेग/सर्वसाधारण विमा यांचे गृहनिर्माण प्राधिकारणास कजे
	२. पारधी जमातीसाठी गृहनिर्माण कार्यक्रम, अमरावती
	३. गृहधारण सरक्षण व गलिच्छ वस्ती सुधारणा (मुंबईबाहेरील)
	४. कमी उत्पन्न गटासाठी गृहनिर्माण योजना
१३. गृहनिर्माण	५. मध्यम उत्पन्न गटासाठी गृहनिर्माण योजना
	६. गृहपादन व विकास
	७. शेल्टर प्रोजेक्ट
	ब. गृहनिर्माण (म.व.वन विभाग)
	१. गावठाण विस्तार व घरे बांधण्यासाठी जागा
१४. नगरीविकास	१. नगर परिषदासाठी अर्थसहाय्य
	२. लहान व मध्यम शहरांकरिता एकात्मिक नगरीविकास कार्यक्रम
	३. गलिच्छ वस्ती सुधारणा

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

१५. माहेली व प्रांशेद्री	१. आदिवासी क्षेत्रात प्रकृष्ट प्रांशेद्री कक्षा
	२. विचरथ योजना
	३. एल.पी.टी. प्रकल्पाखाली सामूहिक दूरवेत्तवणी सव बसाविणे
	आदिवासीचे कल्याण-
	१. सैनिक शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना विशेष निवोड भत्ता
	२. माध्यमिक शाळेत शिकणाऱ्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यावृत्ती देणे
	३. मागासवर्गीयांच्या सत्याख्येत वसतीगृहना अजुदान
	४. बालवाड्यांना अजुदान
	५. ५ वी ते ७ वी उच्चता शिकणाऱ्या मागासवर्गीय मुलांना शिष्यावृत्त्या
	मागासवर्गीयाचे कल्याण (आ.वि.वि.)
	१. सवालन व प्रशासन
	१. कार्यालयीन उमास्ती व कर्मचारी निवासस्थानाचे बाधकाम
	२. कार्यालयीन उमास्ती व कर्मचारी निवासस्थानाचे बाधकाम
१६. मागासवर्गीयांचे कल्याण (स.क.वि.)	२. शिक्षण-
	१. अ. पांढरकवड येथील वालन चालकाचे प्राशिक्षण केंद्र आणि शालवा, वदूर येथे मोटार ट्रायलिंग प्राशिक्षण केंद्र अघडणे
	२. पुर्वसैनिकी प्राशिक्षण केंद्र
	३. अनु. जमातीकरिता आदर्श शाळा
	४. आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा/पोस्टबेसिक आश्रमशाळा चालविणारया स्वयंसेवी संस्थांना अजुदान
	५. आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क व परीक्षा शुल्क देणे
	६. औद्योगिक प्राशिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन देणे
	७. आश्रमशाळा समूह
	८. अनुसूचित जमातीच्या मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतीगृह अघडणे
	९. मागासवर्गीयांच्या शासकीय वसतीगृहासाठी उमास्ती बाधणे
	१०. व्यावसायिक अभ्यासक्रमाशी सल्लन वसतीगृहातील अनु. जमातीच्या विद्यार्थ्यांना निवोड भत्ता
	११. ५ वी ते १० वी उच्चतामध्ये शिकणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यावृत्त्या
	१२. भारत सरकारची शिष्यावृत्ती
	३. आर्थिक उज्जती
	१. आदिवासी विकास महामंडळाला अर्थसहास्य- स्वावटी कजे योजना
	२. तेल उजिनाचा पुरवठा
	३. अनुसूचित जमातीकरिता विद्युत पध बसाविणे
	४. न्युविलअस बजेट
	५. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना अर्थसहास्य
	६. ग्रामीण आंगातील आदिवासींना गवती रूपसएवजी मगलीरी कोले/शीटस वसाविण्यासाठी अर्थसहास्य
	४. इतर योजना
	१. आदिवासी संशोधन व प्राशिक्षण संस्था
	२. गोटूल समाज मंदिर याचे बाधकाम
	३. आदिवासी स्त्रियांना स्वयंरोजगारासाठी अर्थसहास्य
	४. वसतीगृहाचे बाधकाम व प्रकल्प कार्यालय समूहामध्ये निवासस्थानाचे बाधकाम
	५. पूरुअरत आदिवासींच्या सुरक्षिततेसाठी फेरीबोट खरेदी करणे
	६. आदिवासी मुलांसाठी बालवाडी चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना अजुदान
	७. सगडे बाधणे

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

आदिवासी विकासाच्या विविध योजना

	(अ) समाज कल्याण (महिला व बालकल्याण)
	१. निराधार स्थानांना विविध उत्कृष्टतावे/व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यासाठी अर्थसहाय्य
	२. महिला मंडळांना अर्थसहाय्य
मागासवर्गीयांचे कल्याण (स.क.वि.)	३. स्वयंसेवक योजनेखाली वित्तीय सहाय्य
	४. काळजी व सहाय्याची गरज असलेल्या मुलांची जबाबदारी घेणा-या स्वयंसेवी संस्थांना मदत
	५. आदिवासी अंगवस्त्रांना प्रशिक्षण देण्यासाठी केंद्र स्थापन करणे
	६. ग्रामीण/शहरी जागात महिला मंडळांची स्थापना
	(ब) महिला व बालकल्याण
	१. महिला व बालकल्याण समिती
	२. कामधेनु योजना
	(क) कामगार व कामगार कल्याण
	अ. वन कामगार सहाय्यी संस्था
	१. वन कामगार सहाय्यी संस्थांना आम आंदोलन
	२. आदिवासी समाजांना वेगवेगळ्या कामे
	३. प्राथमिक शालेय सहाय्यी संस्थांचे पुनर्वसन
	४. वन कामगार सहाय्यी संस्थांना अर्थसहाय्य
	ब. कारागीर प्रशिक्षण
	१. वन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थात जावू घेण्यासाठी निर्माण करणे
	२. नवीन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे
	३. वन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थातील उपकरणांची बूटी भरून काढणे
	४. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या कामेता-यांच्या निवासस्थानांचे वास्तव्य
	५. प्रशिक्षणाकरिता वसतीगृहांचे बांधकाम
	६. कारागीर औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थातील कामेता-यांच्या बूटी भरू करणे
	७. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या कार्यशाळा/प्रशासकीय उभा-रीचे वाढकाम
	८. कमी मागणीच्या व्यवसायांचे वी जास्त मागणीचे व्यवसाय सुरू करणे
	९. प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करणे
	१०. मूलभूत प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करणे
	११. जागतिक बँक पुरवठा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांना एकत्रित पुरवणे
	१२. जागतिक बँक पुरवठा नवीन व्यवसाय अन्वयक्रम सुरू करून विद्यमान औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांचे विस्तारितकरण
	१३. पुरवठा वेळी आ-रणे
	१४. सुसंपन्न
	१५. जागतिक बँक सहकारित प्रकल्पखाली औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील संस्थांमधी साहित्याचे आधुनिकीकरण
	१६. जागतिक बँक प्रकल्पखाली औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील संस्थांमधील पध्दती
	१७. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या वसतीगृहासाठी पदवी निर्मिती
	१८. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतील कामेता-यांची बूटी भरून काढणे
	१९. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या वसतीगृहासाठी फर्निचर स्वरेती
	२०. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील विभागीय अनुभव दूर करणे
	२१. महिला औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रांमध्ये नवीन अन्वयक्रम सुरू करणे
	२२. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांचे वास्तव्य
	क. सेवायोजन
	१. आदिवासी जागात आदिवासी सेवायोजन, मानवदणन व शिक्षण केंद्र स्थापन करणे
	२. सेवायोजन केंद्रासाठी व्यवसाय मानवदणन केंद्र, आ-रणे
	३. शिथिलत वेगवेगळ्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम
मागासवर्गीयांचे कल्याण (स.क.वि.)	६. संजय गांधी स्वावलंबन योजना
	घोषण
	१. शासनेय आहार कार्यक्रम (द्वारारे योजना)
	२. एकात्मक वानविकास योजना
	३. शासनातील शैलेय वस्त्यातील मुलांसाठी विशेष आहार कार्यक्रम

नव संजीवन योजना

आदिवासी लोकांसाठी असलेल्या पाणी पुरवठा, आरोग्य सुविधा इत्यादी सारख्या निरनिराळ्या योजनांची एकात्मिकपणे व समन्वयाने अंमलबजावणी करणे आणि त्यांना बळकटी देणे हे नव संजीवन योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेचा योग्य त्या रितीने समन्वय सुनिश्चित न करताच पूर्वी विविध स्तरावर निरनिराळ्या अभिकरणामार्फत अंमलबजावणी करण्यात येत असे.

सध्या नव संजीवन योजनेमध्ये खालील योजनांचा समावेश करण्यात आलेला असून त्यांची एकाच अधिपत्याखाली अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

१. रोजगार कार्यक्रम :
 - अ. रोजगार हमी योजना
 - ब. जवाहर रोजगार योजना
 - क. आश्वसित रोजगार योजना
२. आरोग्य सेवा :
 - अ. प्राथमिक आरोग्य विषयक सुविधांची तरतूद करणे
 - ब. शुध्द व स्वच्छ पिण्याचे पाणी पुरविणे
३. पोषण कार्यक्रम :
 - अ. एकात्मिक बालविकास योजना
 - ब. शालेय पोषण कार्यक्रम
४. अन्नधान्याचा पुरवठा :
 - अ. रास्त भावाच्या दुकांनामार्फत अन्नधान्याचे वितरण
 - ब. सुधारित सार्वजनिक वितरण पध्दती
 - क. द्वार वितरण पध्दती

५. खावटी कर्ज योजना

६. धान्य बँक योजना

नव संजीवन योजनेची आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, मिनी माडा क्षेत्रखंड आणि राज्यातील माडा क्षेत्रखंड यामध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील जिल्हयांचे जिल्हाधिकारी हे नवसंजीवन योजनेचे मुख्य अंमलबजावणी अधिकारी म्हणून देखील कार्य करतात आणि जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा आरोग्य अधिकारी व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे (आय.टी.डी.पी.) प्रकल्प अधिकारी यांचा या योजनेत सक्रिय सहयोग आणि सहभाग असतो. वैयक्तिकपणे या योजनांची अंमलबजावणी करणारे अधिकारी हे नव संजीवन योजनेच्या यशस्वी व प्रभावी अंमलबजावणीस जबाबदार असतात.

या योजनेत समावेश करण्यात आलेल्या विविध कार्यक्रमांचा जिल्हाधिकारी दरमहा आढावा घेत असतात. त्यांनी आपल्या जिल्हयातील जोखमीची/संवेदनक्षम क्षेत्रे/क्षेत्रखंड/ गांवे निश्चित करायची असतात. जिल्हाधिकार्यांनी अशा प्रकारचे क्षेत्र/क्षेत्रखंड/गांवे ठरविताना पुढील मानके विचारात घ्यावयाची आहेत.

- क) अलीकडेच दुर्गम म्हणून घोषित करण्यात आलेली गांवे.
- ख) गतकाळात ज्या गावांमध्ये/क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर कुपोषण झाले आहे ती गांवे.
- ग) पावसाळ्यात दळणवळणाचा संबंध तुटणारी गांवे.
- घ) ज्या गावांमध्ये शुध्द आणि स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा होत नाही अशी गांवे.
- ड) प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्रापासून खूप लांबवर असलेली गांवे.
- च) ज्या गावांमध्ये रास्त भाव धान्य दुकाने नाहीत अशी गांवे किंवा अशा रास्त भावाच्या दुकानांच्या ठिकाणापासून लांब असलेली गांवे.
- छ) पावसाळ्यात ज्या गावांमध्ये रोजगार मिळणे अवघड काम असते अशी गांवे.
- ज) एकात्मिक बालविकास योजनेतर्गत ज्या गावांमध्ये अंगणवाड्या नाहीत अशी गांवे.

आरोग्य सेवा

प्रादेशिक संरचनेच्या दृष्टीने आदिवासी क्षेत्र साधारणपणे दुर्गम भागात मोडते. त्यामुळे असे क्षेत्र वेळेच्यावेळी आणि पुरेश्या आरोग्य सुविधा मिळण्यापासून वंचित राहून जाते, असे दिसून येते. विशेषतः पावसाळ्याच्या मौसमांत जेव्हा दळणवळणाच्या सेवांमध्ये खंड पडतो, त्यावेळी अति दुर्गम भागात आरोग्य सुविधा पुरविता येत नाही. या बाबींवर मात करण्यासाठी अशा दुर्गम भागात सन १९९६-९७ आणि सन १९९७-९८ च्या पावसाळ्याच्या कालावधीत खालीलप्रमाणे आरोग्य सुविधा पुरविण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे.

१. विशेष वैद्यकिय पथकाची स्थापना-

सन १९९६ च्या पावसाळ्यासाठी एकूण १२९ आणि १९९७ साठी एकूण १३२ विशेष वैद्यकिय पथकांची स्थापना करण्यात आली. यासाठी अनुक्रमे रु.३९.०० लाख व रुपये ३०.९६ लाख एवढा निधी १९९६-९७ व १९९७-९८ करिता आदिवासी उपयोजनेत उपलब्ध करून दिला आहे.

२. पाडा स्वयंसेवकांची नियुक्ती

पिण्याच्या पाण्याचे निजंतुकीकरण करणे आणि वाडा पाड्यात पसरलेल्या साधीच्या रोगांची माहिती जवळच्या प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रास देण्यासाठी सन १९९६ च्या पावसाळ्यासाठी ११,५०० आणि सन १९९७ च्या पावसाळ्यासाठी ९,२०० पाडा स्वयंसेवकांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. सन १९९७ च्या पावसाळ्यात पाडा स्वयंसेवकाची रु.३००/- प्रति महा मानधनावर नियुक्ती करण्यात आली आहे. यासाठी आदिवासी उपयोजना १९९७-९८ मध्ये एकूण रु.१४३.७५ लाख एवढा अतिरिक्त निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

३. वाहन खरेदी

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या नियंत्रणाखाली वाहन खरेदी करण्यासाठी सन १९९६-९७ या आर्थिक वर्षात आदिवासी उपयोजनेतून रु.७२.०० लाख एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

४. प्रयोग शाळा तंत्रज्ञांची पदे निर्माण करणे

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत ५ अति संवेदनक्षम जिल्हयातील आदिवासी रुग्णाचे रक्त नमुने तपासणीसाठी प्रयोगशाळा तंत्रज्ञांची २६९ पदे निर्माण करण्यात आली. यासाठी आदिवासी उपयोजना १९९६-९७ मध्ये रुपये १,३०,५७,०००/- इतका निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

५. बहुउद्देशीय (पुरुष) आरोग्य कर्मचाऱ्यांची पदे निर्माण करणे-

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत ५ अति संवेदनक्षम जिल्हयातील प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रासाठी बहुउद्देशीय (पुरुष) आरोग्य कर्मचाऱ्यांची ५९७ पदे निर्माण करण्यात आली. यासाठी आदिवासी उपयोजना १९९६-९७ मध्ये रु.९८.५० लाख एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

६. अति जोखमीच्या माता व ग्रेड ३ व ४ मधील मुलांचे सर्वेक्षण व औषधोपचार

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत ५ अति संवेदनशील जिल्हयातील एकात्मिक आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत प्रत्येक पाड्यातील प्रत्येक कुटुंबातील अति जोखमीच्या माता व कुपोषणाच्या श्रेणी ३ व ४ मधील मुलांचे सर्वेक्षण आणि औषधोपचार करण्यासाठी १३२ खास वैद्यकिय पथकांची स्थापना करण्यात आली आहे. प्रत्येक वैद्यकिय पथकासाठी रु.४०००/- प्रतिमाह मानधनावर वैद्यकिय अधिकाऱ्यांची नियुक्ती

करण्यात आली आहे. ही योजना मे, १९९७ ते डिसेंबर, १९९७ या पावसाळ्याच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येणार आहे.

७. अति जोखमीच्या गर्भवती महिलांना प्रसुतीपूर्व ३ महिने आणि प्रसुतीनंतर १ महिना मातृत्व अनुदान पुरविणे

मुदतपूर्व प्रसुती/जन्मांची संख्या कमी करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेतर्गत अति जोखमीच्या गर्भवती महिलांना रु.२००/- प्रतिमाह ४ महिन्यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते.

८. मानसेवी बालरोग तज्ञाची नियुक्ती करणे
ही योजना अमरावती जिल्हयातील फक्त धारणी आणि चिखलदरा तालुक्यासाठी आहे. धारणी आणि चिखलदऱ्यातील मुलांची तपासणी करण्यासाठी आलेल्या बालरोग तज्ञांना प्रती भेट रुपये ३००/- इतके मानधन देण्यात येणार आहे. या योजनेसाठी एकूण रु.२.५० लाख एवढा खर्च अपेक्षित आहे.

९. दाईच्या मासिक सभा

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये दायांकडून प्रसुतीची कामे केली जातात. बाळंतपणाच्या १०० टक्के नोंदी होणेसाठी आणि अति जोखमीच्या माता आणि नवजात शिशू यांचे सर्वेक्षण आणि संनियंत्रण करणेसाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. यासाठी रुपये १०.८५ लाख एवढा खर्च अपेक्षित आहे.

- i) शिधा पत्रिकेवरील ४ युनिटपर्यंतच्या कुटुंबांना : रु. ४००/- पर्यंत
- ii) शिधा पत्रिकेवरील ४ ते ८ युनिटपर्यंतच्या कुटुंबांना : रु. ८००/- पर्यंत
- iii) शिधा पत्रिकेवरील ८ युनिटच्या वरील कुटुंबांना : रु. १०००/- पर्यंत

तसेच पूर्वी ठरविल्याप्रमाणे ज्या कुटुंबात श्रेणी ३ व श्रेणी ४ ची कुपोषित बालके असतील, त्या कुटुंबांना त्यांच्यावरील थकबाकीचा विचार न करता खावटी कर्जाचा लाभ देण्यात येईल. तथापि, बऱ्याचशा आदिवासी कुटुंबांना कर्जबाजारीपणामुळे या योजनेवर बंधने आली आहेत म्हणून राज्य शासनाने स्वेच्छा संस्था/बिगर शासकीय संस्था आणि ज्या संस्था या योजनेत सहभागी होण्यास इच्छुक असतील त्यांच्या सक्रिय सहकार्याने ग्रामस्तरावर पारंपारिक धान्य बँक योजनेची जुलै १९९५ पासून अंमलबजावणी सुरु केली आहे.

प्रत्येक सभासद हंगामाच्या वेळी/किंवा हंगामाच्या लगत नंतर एका विशिष्ट प्रकारचा धान्यसाठा धान्य बँक म्हणून जमा करेल आणि पावसाळ्यात त्याच्या गरजेनुसार ते धान्य परत घेईल आणि पुढील हंगामाच्या वेळी/पुढील हंगामाच्या लगतनंतर तो धान्यसाठा त्याजासह परत करील.

या योजनेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत

१) कार्यक्षेत्र :- ५० ते ५०० कुटुंबांची संख्या असलेल्या किमान एका गावात किंवा जास्तीत जास्त चार गावांमध्ये एक धान्य बँक स्थापन करता येईल.

२) योजनेची अंमलबजावणी व स्वरूप - ही योजना स्वेच्छा अभिकरणांमार्फत राबविण्यात येते. त्या संस्थामध्ये आदिवासी सहकारी संस्था, बिगर सरकारी संघटना/स्वेच्छा अभिकरणे, मत्स्य संवर्धन संस्था इ. होत.

३) कार्यकारी समिती - यासाठी अन्नधान्य बँकेच्या सदस्यांनी निवडून दिलेल्या सभासदांची एक कार्यकारी समिती राहिल. त्या समितीमध्ये गावातील स्विकृत पुढारी/जेष्ठ लोकांचा देखील समावेश राहिल.

४) सभासदत्व - आदिवासी आणि बिगर आदिवासी अशा दोन्ही प्रकारचे गावकरी धान्य बँकेचे सभासद होण्यास पात्र असतात. तसेच भूमीहीन कुटुंबेसुद्धा सदस्य बनू शकतात.

५) वर्गणी - प्रत्येक सदस्य सुरुवातीला धान्य बँकेमध्ये आपली वर्गणी म्हणून विहित प्रमाणात धान्य जमा करील. जे आदिवासी सभासद बँकेस आपल्या हिश्याची वर्गणी देण्यास समर्थ नाहीत अशा आदिवासी सभासदांना एका वेळेचे सहाय्य म्हणून २/३ एवढ्या वर्गणीचा हिस्सा महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडून देण्यात येईल. उर्वरित १/३ भाग सभासदाने स्वतः दिला

१०. धारणी आणि चिखलदरा तालुक्यातील ग्रामीण रुग्णालयात पेडीएट्रीक आय.सी.यू.(बेबी इन्क्युबेटर) ची स्थापना

बालमृत्यु टाळण्यासाठी अमरावती जिल्हयातील धारणी आणि चिखलदरा तालुक्यातील ग्रामीण रुग्णालयात पेडीएट्रीक आय.सी.यू.स्थापन करण्यास मंजूरी देण्यात आली आहे. यासाठी रु.१४.४० लाख एवढा खर्च अपेक्षित आहे.

११. ग्रामीण रुग्णालयाच्या औषधी अनुदानदात वाढ

ग्रामीण रुग्णालयाच्या औषधी अनुदानात रुपये २.०० लाखावरून रु.३.०० लाख इतकी वाढ

करण्यात आली आहे.

पोषण

अमरावती जिल्हयातील धारणी व चिखलदरा तालुका आणि ठाणे, नाशिक, धुळे व गडचिरोली जिल्हयातील अति दुर्गम आदिवासी भागातील १२ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पांतर्गत आदिवासींसाठी वाढीव पूरक पोषण आहार पुरविण्यात येणार आहे.

वाढीव पूरक पोषण आहाराचा सुधारीत दर खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	लाभार्थींचा प्रकार	वाढीव पूरक पोषण आहाराचा दर
१.	० ते ६ महिने वयोगटातील मुले	रुपये १.५०
२.	१ ते ३ वर्षे वयोगटातील मुले	रुपये २.२५
३.	३ ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले	रुपये ३.००
४.	गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता	रुपये ६.००
५.	श्रेणी ३ व श्रेणी ४ मधील कुपोषित बालके	रुपये ३.५०

रोजगार विषयक कार्यक्रम

प्रत्येक आदिवासी खेड्याला किंवा त्या खेड्यांच्या गटाला अशा रितीने पुरेशा रोजगाराची संधी मिळाली पाहिजे की, जेणेकरून आदिवासींचे स्थलांतर होवू नये अशारितीने रोजगार कार्यक्रम राबविण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात कामांना मंजूरी देण्यात आली आहे. रोजगार कार्यक्रमांवरील

मजुरांना तातडीने मजुरी देण्यात येते आणि कोणतीही देयके प्रलंबित नाहीत.

खावटी कर्ज

पावसाळ्यात आदिवासी लोकांना कुपोषणापासून संरक्षण देण्याकरिता महाराष्ट्र शासन १९७८ पासून खावटी कर्ज योजनेची अंमलबजावणी करित आहे.

पाहिजे. सर्वसाधारणपणे सुरुवातीची वर्गणी प्रत्येक कुटुंबामागे १ क्विंटल धान्य एवढी असेल.

६) धान्याचा प्रकार - त्या विशिष्ट क्षेत्रामध्ये जे धान्य पिकविण्यात येते आणि खाण्यासाठी वापरले जाते अशा धान्याचा धान्य बँकेत समावेश असेल. गरजेनुसार व धान्यांच्या उपलब्धतेनुसार एकाच धान्य प्रकाराऐवजी अधिक प्रकारचे धान्य ठेवावे किंवा कसे याबाबत कार्यकारी समिती स्वेच्छाधिकारानुसार निर्णय घेईल.

७) धान्य साठवणूक - स्थानिक ठिकाणी प्रचारात असलेल्या पारंपारिक पध्दतीने धान्य बँकेत धान्याचा साठा करण्यात येईल. धान्याचा साठा व त्याची संरक्षण जपवणूक या बाबतची जबाबदारी ही कार्यकारी समितीची असेल.

८) धान्य काढणे - ज्या सभासदाने धान्याच्या बँकेत धान्य जमा केले असेल, केवळ अशाच सभासदाला धान्य बँकेतून धान्य मिळू शकेल.

९) धान्याची परतफेड - धान्य बँकेचा सभासद हा धान्य बँकेत घेतलेले धान्य दुसऱ्या हंगामाच्यावेळी/दुसऱ्या हंगामाच्या लगतनंतर व्याजासह धान्य बँकेला परत करील. धान्य परत करण्याचा दर किमान १०५ टक्के असेल.

१०) पर्यवेक्षण - या योजनेचे संपूर्ण पर्यवेक्षण संबंधित अपर आयुक्त, आदिवासी विकास व संबंधित एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्पाचे प्रकल्प अधिकारी यांच्याकडून करण्यात येईल.

११) साधनसामुग्री - तराजू/वजनमापे इत्यादी सारखी आवश्यक साधनसामुग्री न्युक्लीअस बजेट योजनेमधून एकावेळेचे म्हणून सहाय्य देण्यात येईल.

या योजनेची यशस्वीपणे अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ही संयुक्तपणे क्षेत्रयंत्रणा आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ यांची असेल. ही योजना लवकरात लवकर सुरु करता यावी म्हणून आणि ग्रामस्थांना त्यांच्या क्षेत्रातील धान्य बँकेतून आगामी पावसाळ्यापासून धान्य मिळणे शक्य व्हावे म्हणून तात्काळ कार्यवाही करण्याबाबत सर्व संबंधित अधिकाऱ्यांना सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना ही योजना सुरु करण्यासाठी आणि ज्या संस्था/अभिकरणे ही योजना सुरु करण्यास इच्छुक असतील अशा संस्था/अभिकरणे यांना उत्तेजन देणे आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ इत्यादीकडे सभासदांची नोंदणी सुरुवातीच्या धान्य साठ्याच्या आवश्यकतेबाबतचे प्रस्ताव पाठविणे यासारख्या बाबीवर पुढील सर्व ती उपाय योजना करणे. ही योजना सुरु करण्यासाठी काही संस्थांनी तयारी दर्शविली असून आणि सुरुवातीच्या धान्याच्या वर्गणी बाबतच्या मागण्या काही स्वेच्छा अभिकरणांमार्फत महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडे प्राप्त झाले आहे. या प्रयोजनासाठी आवश्यक असलेला निधी याआधी अलिकडेच शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडे सुपूर्द करण्यात आला आहे.

नव संजीवन योजनेची अंमलबजावणी करण्याचा एक भाग म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांमध्ये पुरेशा प्रमाणात धान्याचा पुरवठा करण्यासाठी खूप काळजी घेण्यात येते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत १४ आदिवासी जिल्हयांमध्ये १.४.९७ रोजी ५२५४ रास्त भाव दुकाने कार्यरत आहेत. सन १९९६ च्या पावसाळ्यात शासकीय कर्मचारी सरपंच, पोलीस पाटील इत्यादीकडून १६४ दुकाने चालविण्यात आली आणि याच हंगामात ५ अतिरिक्त रास्त भाव दुकाने उघडण्यात आली. याद्वारे २१३ गांवांना सेवा पुरविण्यात आल्या. तसेच रुपये २२७३७६८ एवढ्या किंमतीचे ८४९१ क्विंटल इतके धान्य रास्तभाव दुकानदारांना कर्ज तत्वावर पुरविण्यात आले. त्याचप्रमाणे ७२ तात्पुरती गोदामे

उघडून त्यामध्ये २३७७५ क्विंटल धान्य साठविण्यात आले. पावसाळ्यात दुर्गम आदिवासी क्षेत्राशी दळणवळण करण्याच्या यंत्रणेत अडथळा येईल तेव्हा धान्याच्या पुरवठा करण्यासंबंधातील गैरसोय टाळण्याच्या दृष्टीने ७ वाहनांनी ५८ रास्त भावांच्या दुकांनामध्ये अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात आला आहे. भारत सरकारने पुरस्कृत केलेल्या सुधारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमुळे आदिवासी भागांमध्ये नियमितपणे धान्याचा पुरवठा करण्यात येत आहे.

नव संजीवन योजनेची योग्य, सुरळीत व प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी जिल्हा, विभाग व राज्य स्तरावर नियमितपणे आढावा बैठका घेण्यात येत आहेत.

...

केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प : विशेष तरतूद

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण व शीघ्र गतीने विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने शासनाने प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यालयांतर्गत न्युक्लिअस बजेट (केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प) निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे. या निधीतून स्थलकालपरत्वे प्रत्येक भागातील भौगोलिक परिस्थिती व आदिवासी समाजाच्या भिन्न भागातील विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन आदिवासींसाठी विकासाचे कार्यक्रम राबविले जातात.

न्युक्लिअस बजेटचा आढावा

प्रत्येक पंचवार्षिक योजनामध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी विशिष्ट निधी उपलब्ध करून देऊन त्याद्वारे आदिवासींसाठी आर्थिक विकासाचे दालन उघडे करण्यात आले आहे. राज्यातील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी व आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत आणि आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासी योजनांची परिणामकारक व शीघ्रगतीने अंमलबजावणी करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने मंत्रालयाच्या पातळीवर १९८३ पासून 'आदिवासी विकास विभाग' या नावाचा स्वतंत्र विभाग निर्माण केला. आदिवासी जमाती आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. त्यांना इतर समाजाच्या बरोबर आणण्यासाठी शासनाने पहिल्या पंचवार्षिक योजनापासून

निरनिराळ्या योजना सुरु केलेल्या आहेत.

आदिवासी विकास विभागांतर्गत आदिवासींचा शीघ्र गतीने विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी क्षेत्रात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये सुरु केलेली आहेत. प्रत्येक एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन आदिवासींना आकस्मिक कारणासाठी लागणारी मदत तत्परतेने देता यावी, या उद्देशाने व प्रत्येक प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या अधीन विशिष्ट रक्कम ठेवलेली असते व ती रक्कम 'न्युक्लिअस बजेट' म्हणून ओळखली जाते.

न्युक्लिअस बजेट संकल्पना-

ज्या योजना आदिवासी विकास किंवा कल्याणाच्या दृष्टीने स्थलकालानुरूप भिन्न आहेत व ज्या योजनांचा समावेश अर्थसंकल्पात केलेला नाही, अशा अभिनव स्वरूपाच्या स्थानिक महत्वाच्या योजना स्थानिक पातळीवर तातडीने आणि प्रभावीपणे कार्यान्वित करणे व त्यांचा लाभ गरजू आदिवासींना प्रत्यक्ष मिळवून देणे ही या योजनेची प्रमुखा संकल्पना आहे.

न्युक्लिअस बजेटची व्याख्या :-

'न्युक्लिअस बजेट' या शब्दाचा मराठीत अर्थ 'केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प' असा करण्यात आलेला आहे.

आदिवासी व्यक्ती व कुटुंब केंद्र मानून त्यांचे जीवनमान वाढविण्याच्या दृष्टीने जो निधी

उपलब्ध करुन देण्यात येतो, त्या निधीस 'केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प' तथा न्युक्लिअस बजेट असे म्हणतात.

महाराष्ट्रामध्ये न्युक्लिअस बजेटची सुरवात व त्याची उद्दिष्टे-

सन १९८१-८२ या आर्थिक वर्षापासून ही योजना राबविण्यात येत आहे.

१. महाराष्ट्र राज्यात निरनिराळ्या क्षेत्रात राहणाऱ्या विविध आदिवासी जमातीच्या विकासाच्या प्रगतीमध्ये ठिकठिकाणी तफावत आहे. ती तफावत दूर करण्याच्या दृष्टीने त्या त्या प्रकल्प क्षेत्रात न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत स्वतंत्र रक्कम उपलब्ध करुन दिली जाते.

२. प्रत्येक प्रकल्प क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थिती आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीमधील विपुलता, विविधता ह्या वेगवेगळ्या असल्यामुळे ठराविक साच्याचे कार्यक्रम सर्वच प्रकल्प क्षेत्रात आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकणार नाहीत. म्हणून स्थलकालानुरूप लवचिक व अभिनव कार्यक्रम स्थानिक पातळीवर तातडीने कार्यान्वित करता यावेत, या उद्देशाने न्युक्लिअस बजेटचा स्वतंत्रनिधी प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचेकडे देण्यात आलेला आहे.

३. ज्या योजनांचा समावेश अर्थसंकल्पात करण्यात आलेला नाही. अशा अभिनव स्वरूपाच्या

स्थानिक महत्वाच्या योजना तांत्रिक स्थानिक पातळीवर तातडीने आणि प्रभावीपणे त्यांची आखणी व अंमलबजावणी आदिवासी व्यक्ती व कुटुंब यासाठी करता यावी, म्हणून हा निधी स्वतंत्रपणे उपलब्ध करुन दिलेला आहे.

न्युक्लिअस बजेट योजना राबविताना पाळावयाची पध्दते-

१. स्थानिक गरजेनुसार योजना तयार करणे आवश्यक आहे.

२. योजना राबविण्यासाठी स्वतंत्र पद निर्माण करता येत नाही व तथापि अल्पावधीकरिता ठीक मानधनाच्या आधारे आवश्यक तेथे काही व्यक्तींच्या सेवेचा उपयोग करता येतो.

३. न्युक्लिअस बजेटच्या योजनांच्या पैशामधून मूलभूत सोयीच्या निर्मितीच्या खर्चावर निर्बंध असून संबंधित योजनेअंतर्गत योजनेचा एक भाग म्हणून मूलभूत सोयी पुरविणे अत्यावश्यक असल्यास असा खर्च योजनेच्या १० टक्कपेक्षा जास्त करता येत नाही.

४. प्रकल्प अधिकारी व अपर आयुक्त, यांचेमार्फत योजना राबविताना लाभार्थ्यांना कर्ज देता येत नाही.

न्युक्लिअस बजेट योजनांची व्याप्ती

प्रकल्प क्षेत्रातील स्थानिक गरजेनुसार

योजना तयार करतांना खालील ४ गटामध्ये प्रामुख्याने योजना तयार करून राबविल्या जातात.

उत्पन्न निर्मितीच्या किंवा उत्पन्न वाढीच्या योजना-

आदिवासींच्या उत्पन्नात (प्रामुख्याने शेती उत्पन्नात) वाढ करण्याच्या दृष्टीने खालील योजना हाती घेतल्या जातात.

१. लहान लहान सिंचन योजना
२. इनवेल बोअर योजना
३. सिंचनासाठी कुपनलिका
४. भाताच्या शेतात पाणी अडवून बोड्या बांधणे
५. सिंचनासाठी पी.व्ही.सी.पाईपचा पुरवठा करणे
६. शासनमार्फत पुरविण्यात आलेल्या पंपसंचाची दुरुस्ती करून घेणे.
७. शासनमार्फत पुरविण्यात आलेल्या वीजपंप कार्यान्वित करून घेण्याकरिता विहित मयदिपलिकडील विद्युत खांब लावून घेण्याचा खर्च लाभधारकास अथवा विद्युत मंडळास देणे.
८. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आदिवासी शेतकऱ्यास व शेतकरी समूह गटास सिंचनाच्या सोयीसाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे.
९. दुग्धव्यवसाय संवर्धन
१०. पशुविकास कार्यक्रमास सहाय्य करणे.
११. आदिवासींना फळबागा विकास कार्यक्रमास सहाय्य करणे
१२. मत्स्यव्यवसाय विकासा करिता आदिवासींना सहाय्य करणे.
१३. स्थानिक परिस्थितीनुसार कुटीर उद्योगास प्रोत्साहन देणे व मदत करणे.
१४. हस्तकला व्यवसायास मदत करणे.
१५. रेशीम उद्योगधंद्यास सहाय्य करणे.
१६. कोसा उत्पादन उद्योगास प्रोत्साहन देण्याकरिता सहाय्य करणे.
१७. मधुमक्षिकापालन उद्योगास आवश्यक ते सर्व सहाय्य करणे.

अशाप्रकारे आदिवासींच्या कौटुंबिक उत्पन्नात वाढ होण्याच्या दृष्टीने उपरोक्त उत्पन्न निर्मितीच्या योजना हाती घेऊन न्युक्लिअस बजेट मधून मदत देता येते. उत्पन्न निर्मितीच्या योजनांमध्ये लाभार्थींचा काही आर्थिक सहभाग असणे आवश्यक असते. आदिवासी लाभार्थींना अशाप्रकारच्या योजनांचे पुरेसे ज्ञान व कौशल्य प्राप्त व्हावे यासाठी आवश्यक त्या प्रशिक्षणाचा व प्रात्यक्षिकाचाही अशा योजनांमध्ये समावेश होतो. यामध्ये फक्त मुख्य अट अशी आहे की, ज्या योजनांचा समावेश मुख्य अर्थसंकल्पात नाही, अशाच योजनांना न्युक्लिअस बजेटच्या निधीमधून सहाय्य देण्यात यावे, असा शासनाचा दंडक आहे व तो प्रकल्प अधिकारी यांनी व निर्देशन समितीने पाळावयाचा आहे.

इतर ३ गटामध्ये प्रामुख्याने ज्या योजना राबविल्या जातात, त्या गटांची नांवे खालीलप्रमाणे आहेत :-

१. प्रशिक्षणाच्या योजना
२. मानवी साधन संपत्तीच्या विकासाच्या योजना
३. आदिवासी कल्याणात्मक योजना
वर उल्लेख केलेल्या ४ गटात वेगवेगळ्या योजनांची नांवे देण्यात आलेली आहेत. परंतु ती उदाहरणादाखल दिलेली आहेत. योजनांची ती यादी परिपूर्ण किंवा सर्वसमावेशक नाही. अशाप्रकारे ज्या योजना उपरनिर्दिष्ट ४ गटापैकी कोणत्याही गटात यथार्थपणे समाविष्ट होऊ शकतील अशा योजना न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घेण्याची मुभा निर्देश समितीला आहे.

न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत प्रत्येक आदिवासी व्यक्तीस/कुटुंबास लाभाची आर्थिक मर्यादा रु.१०,०००/- असेल व या योजनेंतर्गत २ किंवा ३ त्यापेक्षा अधिक आदिवासी लाभार्थी एकत्र आले तर सामुहिक प्रकल्प/कार्यक्रम सुध्दा मंजूर करता येईल. परंतु अशा प्रकल्पात/कार्यक्रमात प्रत्येक लाभाची मर्यादा ही रुपये १०,०००/- च राहिल.

प्रशिक्षणाच्या योजना, मानवी साधन संपत्तीच्या विकासाच्या योजना आणि आदिवासी कल्याणाच्या योजना यात देऊ केलेले अर्थसहाय्य हे १०० टक्के अनुदान स्वरूपात देण्यात येईल. परंतु उत्पन्न निर्मिती अथवा वाढीच्या योजना याखाली

द्यावयाचे अर्थसहाय्य देतांना अनुदानाची मर्यादा खालीलप्रमाणे राहिल.

१.	सर्वसाधारण आदिवासी लाभार्थी	५० टक्के
२.	आदिम जमातीचे लाभार्थी	८० टक्के
३.	जेथे सहाय्य रु.२०००/- पेक्षा कमी व लाभधारक दारिद्र्य रेषेखालील असेल तर	१०० टक्के

अशा उत्पन्न निर्मितीच्या अथवा वाढीच्या योजनेत अनुदानाच्या रक्कमेव्यतिरिक्त उरलेली रक्कम ही लाभार्थ्यांनी स्वतःची वर्गणी म्हणून भरावयाची आहे.

न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत कार्यक्रम मंजूरीचे वित्तीय अधिकार खालीलप्रमाणे असतील.

अ.क्र.	लाभार्थी योजना	आर्थिक मर्यादा	मंजूरी देणारे सक्षम अधिकारी
१.	वैयक्तिक किंवा सामुहिक लाभाच्या योजना (प्रत्येकी रु.१०,०००/- च्या अटीस अधीन राहून)	५ लाख	अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, यांचे अध्यक्षतेखालील निर्देशन समिती
२.	रु.५ लाखापेक्षा जास्त रक्कमेच्या सामुहिक योजना (प्रत्येकी रु.१०,०००/- च्या अटीस अधीन राहून)	२० लाख	आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक
३.	रु.२० लाखापेक्षा जास्त खर्चाच्या सामुहिक योजना (प्रत्येकी रु.१०,०००/- च्या अटीस अधीन राहून)		सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई

निर्देश समितीची घटना व कार्यपध्दती

निर्देश समिती ही प्रकल्पनिहाय आणि तिची रचना खालीलप्रमाणे राहिल.

१.	अपर आयुक्त, आदिवासी विकास,	अध्यक्ष
२.	शासनाने नियुक्त केलेल्या नामनिर्देशित व्यक्ती	सदस्य
३.	संबंधित विभागाचे योजना प्रस्तावित करणारे आणि किंवा अंमलबजावणी करणारे अधिकारी	सदस्य
४.	प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	सदस्य-सचिव

निर्देश समितीची कार्यपध्दती

१. संबंधित प्रकल्प अधिकारी यांनी नवीन वर्ष सुरु होण्यापूर्वी पुढील आर्थिक वर्षात न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घ्यावयाच्या योजनांचे किंवा कार्यक्रमांचे प्रस्ताव विविध विभागाच्या/खात्याच्या जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांकडून मागवून घ्यावे व निर्देश समितीच्या संमतीने एक वार्षिक योजना दरवर्षी ३० एप्रिल पूर्वी आखावी. मात्र उपलब्ध संदर्भ लक्षात घेऊन वार्षिक नियोजनात त्यानुसार अंशतः बदल करण्याचे अधिकार निर्देश समितीला राहतील.

२. विविध विभागाचे/खात्याचे जिल्हास्तरीय अधिकारी, न्युक्लिअस बजेट खालील योजनेच्या परिणामकारक अंमलबजावणीस जबाबदार राहतील. प्रकल्प अधिकारी अशा अधिकाऱ्यांकडून वेळोवेळी प्रगती अहवाल मागवतील. या योजना उद्दिष्टयानुरूप राबविल्या जातात किंवा नाही यासंबंधी वेळोवेळी निरीक्षण करण्याचे अधिकार प्रकल्प अधिकारी व अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांना राहतील. प्रकल्प अधिकारी, या योजनेविषयी निर्देश समितीला माहिती देतील. अंमलबजावणी अधिकारी योजनेच्या अटी व शर्तीनुसार योजना पूर्ण केल्याबद्दलचे उपयोगिता प्रमाणपत्र प्रकल्प अधिकाऱ्यांना सादर करतील. हे प्रमाणपत्र त्यांनी योजना पूर्ण झाल्यापासून तीन महिन्यांचे आत प्रकल्प अधिकारी यांचेकडे सादर करणे बंधनकारक राहिल.

३. न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत योजनांच्या अंमलबजावणीविषयी परिणामकारकता व लाभ या संबंधी मूल्यमापन करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने प्रकल्प अधिकारी यांची राहिल. शिवाय अपर

आयुक्त, आदिवासी विकास यांना सुध्दा दरवर्षी निदान १० टक्के योजनांची पाहणी करून त्याचा अहवाल आदिवासी विकास आयुक्त, नाशिक यांच्याकडे सादर करावा. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे कार्यालयात नव्याने लेखा परीक्षक पथक निर्माण करण्यात आले आहे. या पथकासच्या सहाय्याने अपर आयुक्त यांनी न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घेतलेल्या योजनांचे मूल्यमापन करावे.

४. निर्देश समितीच्या सभेचे कार्यवृत्त पक्क्या बांधणीच्या कायम स्वरूपाच्या रजिस्टरमध्ये नोंदविण्यात यावे. या रजिस्टरात वेळोवेळी इतिवृत्ते नोंदविण्याचे तसेच हे रजिस्टर कायम स्वरूपात जतन करण्याची जबाबदारी प्रकल्प अधिकारी यांची राहिल.

५. प्रत्येक योजनेच्या संदर्भात एका दृष्टीक्षेपात माहिती उपलब्ध होण्याच्या उद्देशाने यासोबत जोडलेल्या सहपत्र-१ मधील विहित नमुन्यात रजिस्टर कायम स्वरूपात प्रत्येक प्रकल्प अधिकारी यांचे कार्यालयात ठेवण्यात यावे. हे रजिस्टर अद्ययावत ठेवण्याची जबाबदारी प्रकल्प अधिकारी यांची राहिल.

६. न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत मंजूर झालेल्या योजनांसाठी लागणारे साहित्य खरेदी करता असताना महाराष्ट्र आकस्मिकता खर्च नियम-१९६५ मधील नियम १७२ मध्ये विहित केलेल्या कार्यपध्दतीचे पालन करण्याची जबाबदारी योजनेच्या अंमलबजावणी अधिकाऱ्यांची राहिल. याबाबतीत प्रकल्प अधिकारी यांनी खात्री करून घ्यावी.

७. न्युक्लिअस बजेट खाली घ्यावयाच्या योजनेखाली खर्चाच्या विविध बाबींची काळजीपूर्वक

छाननी निर्देश समितीने करावयाची आहे. विशेषतः खर्च वाजवी आणि समर्थनीय आहे, याची खात्री करून नंतरच योजनेला मंजूरी देण्याची जबाबदारी निदेश समितीची राहिल.

८. ज्या प्रकल्पात 'आदिम जमाती' म्हणून घोषित झालेल्या जमातीचे वास्तव्य आहे, त्या प्रकल्पात आदिम जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षात घेऊन त्या प्रमाणात न्युक्लिअस बजेटचा निधी त्यांच्या विकासाबद्दलच्या विविध योजनांवर खर्च करण्यात यावा.

९. प्रकल्प अधिकारी यांचेमार्फत आणि अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, यांचे नियंत्रणाखाली न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत ज्या योजना राबवावयाच्या आहेत. त्यामध्ये लाभार्थ्यांना कर्ज पुरविणे अपेक्षित नाही. ज्या योजनांमध्ये उर्वरित रक्कम लाभार्थ्यांचा सहभाग म्हणून मानण्यात येणार असून ती रक्कम लाभार्थ्यांना स्वतः प्रकल्प अधिकारी यांचे कार्यालयात भरावयाची आहे. त्यामुळे प्रकल्प अधिकारी यांनी कर्जाचे हिशोब ठेवण्याची आवश्यकता नाही.

१०. अर्थसंकल्पात तरतूद असलेल्या एखाद्या योजनांवर अत्यावश्यक व अपवादात्मक परिस्थितीत पूरक खर्च न्युक्लिअस बजेटमधून करावयाचा असल्यास असे प्रकरण मा.आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांचेकडे मंजूरीकरिता पाठवावे.

११. शासनाने विहित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनानुसार जे कार्यक्रम न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घेता येत नाहीत, परंतु स्थानिक परिस्थितीनुसार खास कार्यक्रम घेणे आवश्यक आहे, असे निर्देश समितीला वाटल्यास त्यांनी त्याबाबतचा प्रस्ताव शासनाकडे मंजूरीसाठी पाठवावा.

सदर योजना अत्यंत उपयुक्त व आदिवासी लाभार्थ्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावणारी आहे. तथापि, योजना राबविण्याच्या पध्दती, त्यासाठी उपलब्ध निधी इ. गोष्टी विचारात घेऊन बँक, प्रकल्प अधिकारी व इतर विभागांचे कार्यान्वये अधिकारी यांनी या योजना राबविताना येणाऱ्या त्रुटी दूर करून योजना पुनःश्च कार्यान्वित करण्यासाठी प्रयत्न केल्यास व लाभार्थ्यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन केल्यास आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती निश्चितच सुधारेल यात शंका नाही.

* * *

आदिवासी संस्कृती जतन योजना

संग्रहालय व सांस्कृतिक कक्ष

१) आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन :

आदिवासी हस्तकला वस्तूंना नागरी भागात मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठ उपलब्ध असल्यामुळे दऱ्याखोऱ्यात राहणारे आदिवासी व नागरी भागातील ग्राहक यांना एकत्रित आणून त्यांचा संपर्क वाढविण्याचे काम आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनामुळे होते. आदिवासी कलाकारांना त्यांच्या हस्तकला वस्तू विक्रीद्वारे त्यांना स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने तसेच आदिवासी हस्तकलांचा प्रचार, प्रसार व विकास घडविण्यासाठी व गरीब आदिवासी हस्तकलाकारांना मदत व बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनाची योजना संस्थेमार्फत सुरू केली आहे.

सदरह योजना एकूण रू. १,६०,०००/- एवढ्या रकमेची असून त्यापैकी रू. ८०,०००/- निधी केंद्र शासनाचा व रू. ८०,०००/- एवढा निधी राज्य शासन उपलब्ध करून देते. ही योजना सन १९९२-९३ पासून संस्था राबवित आहे.

चालू वर्षी १९९७-९८ मध्ये नाशिक येथील महात्मा फुले कलादालनात आदिवासी साहित्य संमेलनाला जोडून दिनांक २६-५-९७ ते २८-५-९७ या कालावधीत आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले.

सदरह आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनात महाराष्ट्रतून एकूण ४० कारागीरांनी भाग घेतला. प्रदर्शनात वारली चित्रकला, गवताच्या टोप्या, नागली

किंवा नाचणीचे पदार्थ, वेतकाम व बांबूकामाच्या वस्तू, काष्ठशिल्प, लाकडी कोरीव काम इ. कलाकारांनी विक्रीसाठी मांडल्या होत्या. आदिवासी विकास महामंडळाने देखील त्यांनी खरेदी केलेल्या वस्तू विक्रीसाठी ठेवल्या होत्या.

२) आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा :

दऱ्याखोऱ्यांच्या दुर्गम डोंगराळ प्रदेशात आदिवासी त्यांची वेगवेगळी पारंपारिक नृत्ये 'स्वांताय सुखाय' दररोज नाचत असतात. विविध कारणांनी या लोकसंस्कृतीच्या अमूल्य ठेव्याचा संकोच होत आहे. या लोकनृत्याचे जतन व संवर्धन करण्याचा प्रयत्न संस्थेने सन १९८१ पासून सुरू केला असून त्यासाठी राज्यातील आदिवासी भागात गावस्तरावर आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा संस्था आयोजित करते. दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींनी शतकानुशतकांच्या अनुभवातून स्वतःची अशी संस्कृती निर्माण केली आहे. नृत्य, संगीत हा या संस्कृतीचा आत्मा आहे. प्रसंगानुरूप वेगवेगळी नृत्ये त्यांनी आखलेली आहेत. विशेषतः पिकांच्या हंगामात आदिवासी नृत्यांची लयलूट त्यांच्या भागात साकार होत असते.

आदिवासी नृत्ये ही सामुहिक नृत्ये आहेत. कोणा एका व्यक्तीच्या मालकीची ती नाहीत. आजोबा, पिता आणि नातू असे तीन पिढ्यांचे तीन प्रतिनिधी एकाच वेळी नृत्यात सहभागी असू शकतात. त्यांची ही नृत्ये त्यांच्या स्वतःची, स्वतःच्या करमणुकीसाठी आणि निसर्गाच्या सानिध्यात खराखुरा आनंद लुटण्यासाठी असतात. वाद्यांच्या ताला-ठेक्यावर 'स्वांताय सुखाय' अशी ही नृत्य परंपरा.

बदलत्या काळानुसार आदिवासी बदलू लागला. त्यांच्या मनोवृत्ती बदलू लागल्या. स्वतःच्या पारंपारिकतेचा त्याग ते करू लागले. परिणामतः एकेकाळच्या स्वयंभू आदिवासी संस्कृतीचा संकोच सुरू झाला व कोठे कोठे तर ती लुप्त झाली. संस्कृतीतच बदल होऊ लागल्याने नृत्य आणि संगीत जरी आदिवासी संस्कृतीचा आत्मा असले, तरी त्यावरही विपरित परिणाम होऊ लागला. ही बाब संस्कृती संवर्धनाच्या दृष्टीने योग्य नाही. आदिवासींनीच त्यांची पारंपारिक नृत्ये जतन करून हा सांस्कृतिक न्हास थांबवावा यासाठी संस्थेने १९८१ पासून त्यांच्या गावोगांव आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा घेण्यास सुरूवात केली.

सदरह नृत्यस्पर्धेत भाग घेणाऱ्या नृत्य पथकातील नर्तकांना हजेरी भत्ता, पारंपारिक वेशभूषा व वाद्यासाठी वेगळे अनुदान, येण्या-जाण्याचा प्रवास खर्च व बक्षिसे देण्यात येतात. साधारणतः नृत्यस्पर्धेत एकूण १० ते १४ नृत्य पथकांना प्रवेश दिला जातो व प्रत्येक पथकात २० नर्तकांचा समावेश असतो. तारपा, गांवोळ, पावरी, भवाडा, डिंडण, कोरकू, रेलॉ, डेमसा, करसाड, घुसाडी, दंडार इत्यादी नृत्यांचा यात समावेश असतो.

स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या नर्तकास दैनंदिन मानधन रू. १२/- प्रवासखर्च रू. १०/- व वाद्य, पेहराव भत्ता रू. १२/- प्रमाणे देण्यात येतो. प्रथम क्रमांकाच्या पथकास रू. १००/-, द्वितीय क्रमांकाच्या पथकास रू. ७५/- व तृतीय क्रमांकाच्या पथकास रू. ५०/- प्रमाणे बक्षिसे देण्यात येतात.

३) लघुपट निर्मिती :

आदिवासींच्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरिती, परंपरा व नृत्याचे कायमस्वरूपी जतन व संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने संस्थेमार्फत दरवर्षी लघुपट तयार केले जातात. आतापर्यंत एकूण ४० लघुपट तयार केले आहेत.

४) वारली चित्रकला स्पर्धा :

संस्थेमार्फत वारली चित्रकला स्पर्धा दरवर्षी घेण्यात येते. त्यासाठी प्रौढ गट व शालेय गट असे दोन गट केले जातात. प्रौढांसाठी रू. १०००/- पासून रू. २०१/- पर्यंत अशी एकूण रू. ११,०००/- ची २५ वेगवेगळी बक्षिसे दिली जातात. तर शालेय मुलांसाठी रू. ५०१/- पासून रू. २०१/- पर्यंतची एकूण रू. १७६०/- ची ६ बक्षिसे दिली जातात.

५) आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय :

आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय हे एक पुण्यातील महत्वाचे प्रेक्षणीय स्थळ आहे. पुणे दर्शन व एम.टी.डी.सी. च्या बसेस संग्रहालय पाहण्यासाठी नियमितपणे थांबतात. दररोज अंदाजे २०० प्रवासी संग्रहालयास भेटी देतात.

दुसऱ्या मजल्यावरील आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय नुकतेच तळमजल्यावर हलविण्यात आले आहे. वारली पेंटींग्ज, आदिवासी दागदागिने, आदिवासींची घरे, आदिवासींची शेतीची अवजारे, शिकारीची हत्यारे, आदिवासी वाद्ये, आदिवासी बाजार इत्यादी वस्तूंची मांडणी संग्रहालयातील शो-केसेसमध्ये व्यवस्थितपणे करण्यात आली आहे.

* * *

TRIBAL RESEARCH AND TRAINING INSTITUTE,
MAHARASHTRA STATE, PUNE

LIST OF PUBLICATIONS

Sr.No.	Name of the publication	Year of publication	Amount (Rs.)
1.	A Review of Tribal Research Studies - Edited by Dr.G.M. Gare	1988	35.00
2.	Socio-cultural Dynamics of Tribal Development - By R.S. Negi & John Gaikwad	1990	19.00
3.	Tribal Handicraft - Edited by Dr.G.M.Gare	1990	90.00
4.	Adivasi Lok Gite (in Marathi) - Edited by Dr.G.M.Gare & Sudhir Jog	1996	7.00
5.	Adivasi Kala Vishva - Edited by Dr.G.M. Gare & U.R.Sonawane	1986	9.80
6.	An overview of Tribal Research Studies - Edited by Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D. Tribhuwan	1995	100.00
7.	Strategies for promotion & propogation of Tribal Art and Handicrafts. Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D.Tribhuwan	1996	50.00
8.	TRIBAL RESEARCH BULLETIN (Bi-annual) (Annual Subs.Rs.100/-) (Rs. Hundred only)		50.00

Registration No. RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication : 28, Queen's Garden Pune 411 001.

2. Periodicity of Publication : Bi-annual

3. Printer's Name : Manager Photozinc Press, Pune 411 001.

4. Publisher's Name : Shri V.B.Patil, I.A.S. Indian Photozinc Press, Pune 411 001.

5. Editor's Name : Shri V.B.Patil, I.A.S. Indian Photozinc Press, Pune 411 001.

I V.B.Patil, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

31th March, 1998 V.B. Patil

(Signature of Publisher)

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium, the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-